

FIGYELŐ

Szemző Piroska (1907—1982) Doktori disszertációjával (*Német írók és pesti kiadók a XIX. században. 1812—1878. Bp., 1931.*) máig fontos, pótolhatatlan és megkerülhetetlen művet tett le az asztalra. Tárgya: a német—osztrák—magyar kulturális kapcsolatok, amelyeket nem szűkített le motívumok, témák, írói módszerek átvételére. Éppen ellenkezőleg: a kiadástörténetben, majd utóbb a sajtótörténetben a ma ismét felfedezett művelődéstörténet és mentalitástörténet felé lépett előre. További tevékenységét disszertációjában kijelölt célok vezették: azt a sokszínű, izgalmas, máig megfejtésre váró környezetet tárta föl, amely Pesten és Budán, majd Budapesten magyaroknak és magyarországi, valamint a Magyarországon kívüli németeknek is kulturális otthonot adott, írónak, szerkesztőknek, festőknek és zenészeknek egyaránt. Szerencsésen lelte meg annyira kedvelt hősét: Heckenast Gusztávot, a nagystílű kiadót, Adalbert Stifter jóbarátját. Róla több értékes dolgozatban emlékezett meg (*Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációink történetében*, 1942.; *Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó*. 1941.; *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon”*; c. lapjának megindulásában. 1969.). Ezzel párhuzamosan a *Pester Zeitung* c. kormánypárti lapról, utóbb a *Pester Sonntagsblatt*ről közölt alapvető dolgozatokat. Többet azóta sem igen tudunk ezekről az újságokról. Foglalkoztatta a *Pesti Hírlap* és a képzőművészet kapcsolata (1951), Tácsics lapja, a *Munkások Újsága* (1952). Kutatásainak jó összefoglalását ELTE-jegyzetként adta ki (*A magyar újságírás a 40-es években*, 1955.). Az idő múltával egyre inkább a dualizmus kora sajtóviszonyainak felderítése, illetve nagy költőink életének vitatott részletei kötötték le figyelmét. Mintaszerű kiadástörténeti tanulmányt írt *Jókai műveinek német kiadásáról* (1964), élénken kapcsolódott bele a Jókai műveinek kritikai kiadási munkálataiba, és részt vállalt Vajda János életrajzának megírásában. Utolsó munkájaként Vajdáné Bartos Róza (Rosamunda) forrásértéktű és félreértésekkel teljes naplóját rendezte sajtó alá. Arany János levelei, művei alapján rekonstruálta az Ószikék poétájának „napjait” (1957). Szorgos hétköznapiokból állt Szemző Piroska élete, harmonikus egyetértésben teltek napjai férjével, Dezsényi Bélával, kinek emlékére még Mezey Lászlóval együtt kiadta az *Armarium* c. kötetet. A harmonikus házasság mellett sokáig a munkahely, az Országos Széchényi Könyvtár biztosította az alkotáshoz szükséges nyugalmat és a publikációs lehetőséget. Több dolgozata az Országos Széchényi Könyvtár kiadványaként jelent meg, köztük a Vízkelety Andrásval és Albert Gáborral együtt készített *Schüller-bibliográfia* (1959.). Megbízható szerzője volt a *Magyar Könyvszemlé*nek is, amelybe tanulmányokon kívül recenziókat is írt.

Sajtó- és kiadástörténetünk fájón nélkülözi majd alapos kutatóját. Az ismerősök, a barátok pedig hiányolják a nagy tudású kollégát, a művelt könyvtárost, a kedves társalgót. Szerénysége, filológiai megbízhatósága, munkaszeretete, fáradhatatlansága: tudósi és emberi kvalitásai emlékezetessé teszik számunkra egyéniségét.

FRIED ISTVÁN

Magyarországon az Ómagyar Mária-Siralom. A hírközlő szervek jóvoltából széles körben ismertté vált, a hazai közvéleményben, a lakosság legkülönbözőbb rétegeiben örömet keltett az Ómagyar Mária-Siralom szövegét tartalmazó, eddig leuveni kódexként emlegetett és idézett kötet csere révén magyar gyűjteménybe kerülése.

Folyóiratunk most csak regisztrálja a tényt, későbbi számaiban természetesen visszater a latin kódex és a benne található magyar nyelvemlék jelentőségének méltatására.

A magyar nemzeti könyvtári gyűjtemény gyarapodásának nevezetessé vált napján, 1982. május 24-én került sor az Országos Széchényi Könyvtárban, az alapítóról elnevezett Széchényi-teremben arra az ünnepélyes aktusra, amelynek keretében a leuveni Katolikus Egyetem küldöttsége átadta a kódexet az OSZK vezetőinek, és átvette a kódex csereértékét alkotó flamand vonatkozású ősnymtatványokat, továbbá XVI—XVII. századi nyomtatványokat, valamint egy XVIII. századi kéziratos gyűjteményt.

A rövid ideig tartó, szűk körű ünnepségen részt vett a Belga Királyság magyarországi nagykövete és a magyar művelődési államtitkár, jelen volt az Országgyűlés Külügyi Bizottságának titkára, a Magyar—Belga Tagozat elnöke, a Külügyminisztérium egyik főosztályvezetője, megjelent a Művelődési Minisztérium két főosztályvezetője és két osztályvezetője, megtisztelte látogatásával a nevezetes eseményt az Írószövetség elnöke, az Országos Könyvtári Tanács elnöke és a Katolikus Gyűjteményi Központ igazgatója.

A leuveni Katolikus Egyetem küldöttségének tagjai voltak: az egyetem rektora, az egyetemi könyvtári tanács elnöke és az egyetemi könyvtár igazgatója. Az OSZK-t a főigazgató-helyettesek, a gyűjteményi főosztály vezetője és három illetékes osztályvezető képviselte.

Az ünnepséget sajtótájékoztató követte, amelyen a sajtó képviselői előtt — a kódex sorsáról, továbbá az Ómagyar Mária-Siralomnak mint nyelvemléknek, illetve mint irodalmi emléknek a jelentőségéről adott tájékoztatás mellett — bemutatásra került a Magyarországra jutott kódex.

Magyarországon van tehát a másoknak nyilván jelentéktelen, nekünk magyaroknak igen jelentős kódex, hozzákezdhet a hazai kutatás alapos megvizsgálásához. Kodikológusok és filológusok, nyelvtörténészek és irodalomtörténészek kutathatják az eddig még rejtve maradt tudományos kérdéseket.

HAVASI ZOLTÁN

A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései.¹ (XVIII. század, XIX. század első fele.) A magyar(országi) sajtó- és művelődéstörténet új eredményei fokozott mértékben hangsúlyozták ama tényt: dolgozatunk címében jelzett korszakra vonatkozó ismereteink mindaddig tökéletlenek lesznek, míg kutatásainkba nem vonjuk be a nem magyar nyelvű írásbeliséget. A XVIII. században nyilvánvalóan a latin és a német nyelvűség a számbelileg uralkodó a kiadványokban, így a periodikus kiadványokban is.

¹ Jelen dolgozatunk egy remélhetőleg széles körű kutatás megindítását és megindulását célozza. Itt csupán néhány problémakörre koncentrálnunk, a mások által feldolgozott és az általunk is tanulmányban tárgyalt kérdések részletesebb kifejtését mellőzzük. Munkánkhoz felhasználtuk a bibliográfiai és egyéb előzményeket. Heinrich Réz: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München 1935.; *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája. (1705—1945)* Bp. 1972.; NAGYIVÁNNÉ BARHÓ Margit: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767—1852*. Bp. 1934.; OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszak sajtóban, a Pester Lloyd alapításáig, 1854-ig*. Bp. 1930.; ZENTAI János: *A magyarországi németiség angol műveltsége (1830-ig)*. Debrecen 1942.

Kosáry Domokos,² Kókay György,³ Sziklay László⁴ elemző vizsgálatai feltárták, hogy a magyar és a magyarországi német nyelvű írásbeliség olykor csupán nyelvi, de semmiképpen sem szemléletbeli eltérést jelent (s ezt Sziklay László megállapításai nyomán részben kiterjeszthetjük a szlovák írásbeliségre, periodikus kiadványokra is!).⁵ A polgári nemzeti öntudat megjelenése lazítja, majd robbantja fel a nem nyelvi alapozású és tartalmú nemzetképzetet, differenciálja a különböző árnyalatú „hungarus”-tudatot nyelvi hovatarozás szerint. E differenciálódás halvány előzmények után a XVIII. század végén kezdődik, és a XIX. század közepéig is eltart, hogy utóéletét még a XIX. század vége felé is időnként föllehessük.

A magyarországi németség (ha egyáltalán beszélhetünk másféle differenciálás nélkül róla) útja jórészt eltért a szlovákok, a szerbek, románok útjától; ennek következtében kulturális és politikai törekvései is eltértek. Eleve le kell választanunk az erdélyi szászokat, akik privilégiumaikkal élve, szigorúan őrizték a maguk nem csupán nyelvi különállását. De meg kell különböztetnünk a szepességi cipszereket a pozsonyi-soproni stb. kisvárosi, illetve a pesti, budai németektől is. Azért, mert a szepességi németek ugyan rendelkeztek bizonyos mértékű, inkább lokálpatrióta, mint ún. nemzeti, ill. „népi” tudattal, de sem a szászokéhoz hasonló különállásra, sem többé-kevésbé önálló (kulturális) törekvéseire nem mutattak hajlandóságot, ellenben lelkesen és szorgalmasan vették ki részüket mindenféle tudományos és részben szépirodalmi kezdeményből, tevékeny munkatársai voltak az akár Pozsonyban, akár Pest-Budán megjelenő német nyelvű periodikus vállalkozásoknak; sőt, viszonylag korán hozzáálltak szűkebb pátriájuk történelmének, földrajzának, nyelvjárásainak, általában művelődéstörténetének földéítéséhez (míg a tájnyelvi költészet inkább a XIX. század második felében hódított teret!). A pozsonyi, majd a pest-budai németek vonzalmaira, törekvéseire, kiadványaira a magyar és nem magyar kutatás már sok jellemzőt elmondott, azt azonban kevésbé emlegette, hogy részben az idők folyamán jelentékeny változásokat figyelhetünk meg e törekvésekben s ennek megfelelően például az újságalapítási szervezkedésekben is, részben bizonyos társadalmi differenciálódás (s ezzel párhuzamosan a nemzeti öntudat különböző formáinak, illetve a jórészt önkéntes és lelkes asszimilációnak a megjelenésével számolhatunk) is végbe megy. Másképpen a dunántúli, főleg agrár jellegű vidékeken, másképpen a városi lakosságban.

E törekvések, változások dokumentumai jól láthatók-érzékkelhetők a német nyelvű sajtóban. Ám leszűkítenénk e sajtó szerepét és jelentőségét, ha csupán történeti forrásként értékelnénk. Szerepe ennél jóval nagyobb, jelentősége szélesebb körű. E kérdéskört megközelíthetjük — az utóbbi esztendőik szokásai szerint — a magyar irodalom felől, és bemutatathatjuk érdemeit magyar költők, publicisták, politikusok műveinek németre fordításában, a magyar nemzeti politikai és kulturális mozgalmak kommentálásában, illetve ismertetésében, és ezáltal a németül olvasó külföld magyarság-képének formálásában. Még e téren is nagyon a kezdetén tart a kutatás, a jelzett időszak sajtótermékeinek átnézése meglepő eredményeket hozhat. De megközelíthetjük e kérdéskört afelől is, hogy mit hozott be külföldről ez a sajtó. Azaz mit vett át az ausztriai és még inkább a németországi irodalomból, publicisztikából, tudományos művekből stb. Ebből a szem-

² KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.

³ KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Bp. 1979.

⁴ SZIKLAY László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei*. Magyar Könyvszemle 1981. 23–34.; E témához vö. még: Uő.: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise—littérature européenne*. Red.: István SÓTÉR et Ottó SÜPEK. Bp. 1964. 327–354.

⁵ SZIKLAY i. m. (1981.)

pontból még alig-alig tekintettek bele lapjainkba; néhány régebben írt, úttörő jelentőségű, de szempontjában elavult és a (hiányos) anyagfeltárás szintjén maradó disszertációval rendelkezünk. Kevésbé tudott és elismert az a valószínűsíthető tény, hogy számos mozzanat, irodalmi mű stb. éppen a magyarországi német nyelvű sajtó híradásai, adaptációi, átvétele nyomán került bele a magyar köztudatba; e lapok olvasótáborára nyilván nem korlátozódott a magyarországi német nyelvű polgárságra. Az előfizetői névsorok tanulmányozása után egyértelmű, hogy irodalmunk jelei is böngésztek (s a kutatás további fázisában feltehetőleg kitetszik), hasznosították az ott olvasottakat. Az ilyenfajta, egyáltalában nem hálás, rengeteg filológiai aprómunkát igénylő kutatás is várat magára.

Teljesen hiányzik (hiányzott a múltban is) a komparatistikai nézőpont. A magyarországi német nyelvű sajtóról szóló gyér szakirodalom még nemigen vetette föl azt a kérdést: vajon miben áll e sajtó magyarországi volta? Csupán a kiadás helyében? Vagy esetleg kizárólag a fordított anyag jellegében? Mennyiben hasonló a többi, nem Magyarországon, hanem a Habsburg-monarchia más országaiban kiadott sajtótermékhez? Például a prágai, a brünni, a zágrábi, a ljubljanai stb. lapokhoz, folyóiratokhoz, almanachokhoz? Vajon mennyi e lapok részeseése egymás híryanagából, szépirodalmi terméskéből? Mennyiben egyedi a magyarországi periodikák szerkesztési stílusa, szerkesztői magatartása, vonzásköre? S mennyiben mutat a felsorolt, ugyancsak jelentős németajkú polgársággal rendelkező városok német nyelvű lapjaival analóg vonásokat? A magyarországi német nyelvű lapokba való futólagos betekintés is tanúsítja, hogy az előbb felsorolt kérdések pontos válaszra várnak: igen nagy a prágai, a brünni stb. német nyelvű lapokból történt átvételek száma, a csehországi lapok előfizetési felhívást tesznek közzé a pesti német lap(ok)ban, nyilván azért, mert Magyarországon is szeretnének olvasókra lelteni (és valószínűleg lennek is!). Ez a további kutatásokkal valószínűsíthető tény a kulturális kapcsolatoknak és kapcsolódásoknak más kérdéskörét veti föl, összhangban azzal a sokrétű szereppel, amelyet a magyarországi német nyelvű sajtó játszott majd száz esztendőn át a magyar(országi) művelődéstörténetben.

E százesztendős szerephez viszonyítva a múltbeli és a jelenre vonatkoztatott kutatási eredmények csekélynek mondhatók. A Heinrich Gusztáv irányította század eleji germanisztika még fontosnak vélte e terület feldolgozását, Zuber Marianna máig nélkülözhetetlen disszertációja⁶ az anyag széles körű ismeretében, megfelelő józansággal készült. Nem elsősorban sajtótörténeti jellegű, de a sajtót is tárgyaló és bibliográfiailag regisztráló mű Pukánszky Béláé,⁷ aki szintén máig használható összefoglalását adta a magyarországi német irodalom történetének. Részletkutatások módosították egyes megállapításait, de könyve óta nem lépett lényegesen előbbre a kutatás, ha csak nem számítjuk azokat a szociológiai indíttatású és mentalitástörténetinek is felfogható elemzéseket, amelyeket maga tett közzé, monográfiában és tanulmányban.⁸ Ezekben azonban már háttérbe szorul a sajtótörténeti szempont, és inkább a polémia szándékával fogalmazza meg mondanivalóját, mint az addig ismertek elmélyítésével. A polémia viszont múlhatatlanul szükségesnek mutatkozott. Az 1930-as esztendőkbén ugyanis egyre inkább előtérbe kerül

⁶ ZUBER Marianna: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp. 1915.

⁷ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégibb időktől 1848-ig)*. Bp. 1926.

⁸ Uő.: *Patrióta és hazafi. Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből*. Bp. 1933. Klny. a Budapesti Szemléből.; *A német népi öntudat hazai formái*. Bp. 1938. Klny. a Budapesti Szemléből.; *Német polgárság magyar földön*. Bp. [1944].

a talán a legpregnansabban és a leginkább tendenciózusan Fritz Valjavec⁹ által előbb óvatosabban körvonalazott, majd monografikusan kidolgozott teória: „Délkelet-Európa” német (ajkú) polgársága, értelmisége stb. kulturális missziót teljesített, „civilizált”, s tette mindezt egy pontosan sosem meghatározott ún. délkelet-európai német tudat szellemében. Ilyenformán a magyarországi német nyelvű sajtó is ennek az öntudatnak lett dokumentuma. Korai művében, a Windischról írt, alaposan dokumentált, de azért tárgyi hibáktól és túlzásoktól nem mentes könyvében¹⁰ lényegében megalapozta később részletesebben kifejtett gondolatmenetét, és Windisch lapalapítási törekvéseit is — meghamisítva azok irányultságát — a Drang nach Osten kulturális vetületének tartotta. Hiába emelte fel óvó szavát okos recenziójában Pukánszky Béla,¹¹ hiába gyarapította érdekes adatokkal a német—magyar kulturális kapcsolatokat disszertációjában Szemző Piroska,¹² hiába polemizált Kósa János, előbb monográfiában, később recenzióban!¹³ A magyarországi német nyelvű sajtó kutatása zsákutcába jutott, és ebből a zsákutcából nem tudott az 1945-tel kezdődő új korszakban sem kikerülni. Egyfelől az óvatos tartózkodás, másfelől viszont a források egyoldalú interpretációja jellemezte a kutatói magatartást.¹⁴ A sajtótörténész és a művelődéstörténész előtt nyilvánvaló volt, hogy vissza kell nyúlni az eredeti forrásokhoz, újraértékelésre és anyagfeltárára egyszerre van szükség. Az új magyar sajtótörténet éppen ebben a vonatkozásban jelentett szakítást a korábbi álláspontokkal; a Kókay György által írt fejezetek egységben látták Magyarország sajtótörténeti fejlődését, és ezt az egységet az egyes, különböző nyelvű lapok, folyóiratok bemutatása igazolta. Sajnos, a sajtótörténetnek a XIX. század tízes éveit utáni korszakokról szóló részei az előzőekhez képest törést jelentenek. Fontos német nyelvű lapok maradnak ki (Pannonia, Iris),¹⁵ másokról — a kutatás elhanyagolt volta miatt — szűkszavú összefoglalásra futotta, és ez az összefoglalás nemcsak a megadott terjedelmi keretek miatt szorul alapos felülvizsgálásra.¹⁶

⁹ FRITZ VALJAVEC: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.* München 1943.; *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. Bd. I—V.* München 1953—1970.

¹⁰ Uő.: *Karl Gottlieb von Windische (1725—1793). Das Lebensbild eines süddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit.* München 1936.

¹¹ PUKÁNSZKY Béla recenziója: *Századok* 1937. 354—356. Vö. újabban: KATALIN FENYVES: „*Der Freund der Tugend*”, die erste moralische Wochenschrift in Ungarn. In: *Festschrift. Karl Mollay zum 65. Geburtstag.* Budapest Beiträge zur Germanistik. Bd. 4. Hg. von Antal MÁDL, 74—85.

¹² SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században.* 1812—1878. Bp. 1931. Tárgykörünkbe vág még Szemző Piroskának egy módszertanilag is fontos dolgozata: *A „Pester Zeitung”. Egy XIX-ik századbeli kormánylap története.* Bp. (1941). Vö. még: HEINRICH RÉZ: *Deutsche und Österreichische Mitarbeiter der deutsch—ungarischen Zeitschriften und Zeitungen, 1819—1852.* In: *Festschrift für Gedeon Petz.* Bp. 1933. 225—229.

¹³ KÓSA János: *Német kulturhatás Délkelet-Európában.* (Bp.) 1941. Klny. az Archivum Philologicumból.; *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig.* Bp. 1937.

¹⁴ Jellemző példa: JOHANN WEIDLEIN: *Deutsche Kulturleistungen in Ungarn seit dem XVIII. Jh.* Stuttgart 1963.

¹⁵ Vö. a két lapról tőlünk: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth—Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts.* In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* 9. Debrecen 1975. 95—110.; ISTVÁN PÓTH: *Letopis Matice Srpske i neko peštansko—budimski časopisi dvadesetih godina 19. veka.* In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 5.* Beograd 1976. 119—131.; ISTVÁN FRIED: *Die Zeitschrift „Iris” (1825—1828) und die Literatur des süd-slavischen Völker.* Studia Slavica 1977. 69—85.

¹⁶ Egy részletkérdésről igen tanulságosan: SZIKLAY László: *Szlovák népdalok a „Pesther Tageblatt”-ban.* In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1966. 83—89.

Ugyanakkor azonban mind sürgetőbbé vált az egyes lapok anyagának feltárása, mivel mind nyilvánosabb, hogy sem a XVIII. század második felének, sem a XIX. század első felének eszmetörténeti, kritikátörténeti és általában véve: művelődéstörténeti elemzése nem történhet meg e lapok anyaga nélkül. Nem történhet meg már csak azért sem, mert munkatársai között Kazinczy Ferentől Toldy Ferencig, Berzeviczy Gergelytől visszafelé nyomozva az időben Cornides Dánielig, a történész Engel János Keresztélytől a mindenféle sajtóvállalkozásban buzgó Rummy Károly Györgyig, a magyar sajtó- és művelődéstörténet, irodalom- és kritikátörténet, historiográfia számos kiemelkedő művelőjét megtaláljuk; és már csak azért sem, mert magyar lapok anyagának forrásait is sokszor e tájon lelhetjük (Kármán József *Urániája* merített Windisch *Ungarisches Magazinjából*),¹⁷ az újszerű szerkesztési módszereket, szerkesztői magatartásokat is jórészt előbb valószínűsítették meg Magyarországon német nyelven, mint magyarul. Más kérdés, hogy az újságból élők, a szerkesztői fizetésből egzisztenciát teremtők más-más társadalmi bázisra számítottak a német, illetve a magyar nyelvű újságok létesítésekor.

Van viszont a társadalom- és mentalitástörténeti kutatásnak olyan területe is, amelyben szinte elhanyagolható a nyelvi hovatartozás problémája, s amelyben a magyarországi német nyelvű sajtó fejlődésének elemzése azért oly sürgetően fontos, mert benne közvetlenebbül fedezhetjük fel az ausztriai, németországi, bizonyos mértékben angol és francia sajtóhoz való kapcsolatokat, az onnan felfogott hatásokat; illetve azért, mert lényegében a magyar sajtótörekvéseket megelőző, más esetben azokat kiegészítő, a magyar sajtó által figyelembe nem vett rétegekhez is szóló célkitűzéseivel koncentráltan tartalmazza a magyarországi sajtótörekvések szándékait, tendenciáit. A XVIII. században, de még a XIX. század egy részében is a német és a magyar nyelvű sajtótörekvések egymás kiegészítéseként foghatók föl, egyetlen folyamat részeseként. Itt elsősorban a publicisztikára gondolunk és nem a szépirodalmi folyóiratokra, amelyek természetszerűleg csupán a nemzeti kulturális folyamatba illeszkednek bele, s a nemzeti irodalom és nemzeti irodalmi nyelv történetében tárgyalhatók. Ellenben: Windisch *Pressburger Zeitungja* és Rát Mátyás *Magyar Hirmondója* együtt tárgyalható, a felvilágosodás különböző stádiumának magyarországi megvalósulásaként, de mindenképpen ama nem nemesi fogantatású eszme jegyében, amely a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása (Habermas) érdekében folyik, bármilyen szerény eszközökkel.

Más példával élve: a *Pesther Tageblatt* annak az élénkülő, vitatkozó, az új eszméket befogadni kész közvéleménynek német nyelvű megnyilatkozási lehetőségei közé tartozik, amely többnyire nagyobb hatásokkal magyar újságokat is létrehozott. Olyannyira, hogy például a magyar lapokban élénk visszhangot keltő korai pánszlávizmus-vita továbbgyűrűzik a *Pesther Tageblatt* hasábjain,¹⁸ és ott nem egyszerűen a régebbi, hungarusmentalitás és az újabb, a magyar törekvésekkel együttthaladó gondolkodás vitájaképpen zajlik le, bár ebből a szempontból is értékelhető a vita e kiágazása. A magyarországi német nyelvű sajtó alapkérdéseiről van ezúttal szó, a pesti-budai és általában a német ajkú polgár állásfoglalásáról, azaz a hozzájuk szóló, nézeteiknek hangot adó újságok véleményéről. Mindez nem jelenti azt, hogy főleg a reformkorban a német és a magyar nyelvű újságok szemlélete közé egyenlőségjelet lehetne tenni. Viszonylag korán felmerül

¹⁷ GÁLOS Rezső: *Kármán József*. Bp. 1954. 187. Gálos valószínűsíti, hogy az *Ungarisches Magazin*ból való két fordítás Kármán munkája.

¹⁸ Gustav STEINACKER: *Noch eine Privatmeinung in der panslavistischen Streitfrage*. *Pesther Tageblatt* 1841. Nr. 158–159.; 60 [RUMY Károly György]: *Unbefangene Kritik des Herrn Gustav Steinacker* . . . Uo. Nr. 173–176.; Gustav STEINACKER: *Prüfung der unbefangenen Kritik meiner Privatmeinung in der panslavischen Streitfragen*. Uo. Nr. 188–190.

e lapok szerzőiben a különbözőzés tudata, a leginkább azután, hogy Toldy Ferenc az 1830-as évek elején az eddigieknél határozottabb hangon nyilatkozik a magyarországi német irodalomról, írásbeliségről.¹⁹ A Kassán megjelenő *Der Bote von und für Ungern* írja le az elsők között a magyarországi németiséget jellemző álláspontot: bár német újságot, könyvet olvasnak, anyanyelvük és nevük is német, de azért jó, patrióta magyar polgárok (gute, patriotische, ungarische Bürger).²⁰

Mindez azonban már a reformkor olykor túlfűtött légkörében hangzik el; a korai időszakok a felvilágosodás türelmes, megértő magatartásának kedveznek. A magyarországi német nyelvű sajtónak még nem problémája a valahová tartozás, sokkal inkább az olvasók közvéleménnyé szervezése; az újságokban szó sincs (sem lehet) nyelvi öntudat formáiról, annál több a tudománygyarapításról, a külfölddel való kulturális cseréről, az erkölcsiségéről és az erkölcsös magatartás példáiról.

Ilyenformán a magyarországi német sajtó történetének 1848-ig terjedő időszaka két nagy korszakra osztható. Az első eszmetörténetileg feltétlenül a felvilágosodás címszava alá sorolható, jóllehet a felvilágosodásnak eleinte nagyon mérsékelt változata érvényesül csupán itt, nagyon visszafogottan jelentkeznek felvilágosult nézetek, s az első periódus vége felé már nem az eszmetörténeti szempont a célra vezető, még csak nem is a stílustörténeti, hanem természetszerűleg a sajtótörténeti. Azaz, az 1810-es esztendőktől kezdve a német nyelvű tudományos sajtó visszaszorul, fontosabbak lesznek a napilapok, a szépirodalmi-színházi lapok és a szakajtó. Ha egyáltalában stílustörténeti szempontból nézzük ezeket az újságokat, akkor a biedermeier hangsúlyos jelenlétét regisztrálhatjuk, valamint az európai és a magyar törekvések együttes befogadására, egymáshoz közelítésére irányuló szerkesztői munkálkodást (fordításokban, tanulmányokban, beszámolóokban). A húszas évek végétől, a harmincas évek elejétől inkább divatlapok, regionális lapok, napilapok követik egymást, *Der Spiegel* és mellék- és társlapjai a leghosszabb életűek, míg a többiek alig-alig érnek meg néhány esztendőt. Az újságok az általában rövid fennállás ellenére (kivételesen említsük a *Vereinigte Ofner-Pester Zeitungot* és a vele társlapot, a *Gemeinnützige Blättert*, amely több korszakon ér keresztül) jelentős funkciót töltenek be a tájékoztatásban, a szórakoztatásban, a magyar irodalom népszerűsítésében, idegen nyelvű irodalmak, alkotások Magyarországra hoztatásában, a Monarchia kulturái közötti cserében. A két korszak határa az 1810/20-as évekkel húzható meg. Romy Károly Györgynek 1806–1808-as kísérletei²¹ az utolsó nagyobb szabású tervek a magyarországi német tudományos-irodalmi folyóiratok létrehozására (bár a kifejezetten szépirodalmat egy, a tervezett újsággal párhuzamosan megjelenő almanachban akarta volna Romy az olvasóknak prezentálni). Az 1819–1822 között kiadott *Pannonia*, az 1825–1828 között megjelentetett *Iris* már közvetlenül *Der Spiegel* c. lap előtt járnak, amely az országban elsőként reprezentálja a divatlap új típusát, s az ilyen típusú divatlap életképességét (1829–1852 között létezett). Ugyanakkor azonban még a *Pannonia* is, az *Iris* is a múlt újságtípusát képviselik, elődeiknél valamivel mozgékonyabban, tudós(kodó) értekezéseket gazdag szépirodalmi anyaggal vegyítve, színházi beszámolókat rövidebb, könnyedebb írásművekkel együtt adagolva az olvasóknak.

¹⁹ E kérdés a Pyrker-per kapcsán merült föl. A vita irodalma: KÓKAY György (összeáll.): *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 2. 1772–1849. Bp. 1975. 138–139.

²⁰ Berichtigung einiger irrigen und übertriebenen Behauptungen eines ungrischen Gelehrten im Pester Társalkodó 1832. Nro 97. vom 5. Dezember. *Der Bote von und für Ungern* 1833. Nr. 11–13.

²¹ István FRIED: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806*. Magyar Könyvszemle 1974. 262–268.; *Adatok Romy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1979. 288–297.

A két korszak (melyek között egy évtizednyi mezsgye húzódik) két különböző lap-típus, két különböző művelődési eszmény és szerkesztői magatartás létrehozója, egyben eszme- és stílustörténetileg is jól megkülönböztethető, ámbár az első korszak újságot írói (semmi esetre sem újságírói), szerkesztői a második korszakban is aktívak lehetnek, s ekkor lényegében az első korszakban kialakult módszereikkel élnek. De ez utóbbi tény sem homályosíthatja el azt, hogy a két korszak laptípusai viszonylag könnyen megkülönböztethetők, viszonylag könnyen leírhatók, egymáshoz viszonyítva egymás ellentéteiként. S bár a *Pannonia* és az *Iris* az átmenetet reprezentálja, azaz átmeneti jelenségek, de nem jellemezhetők pusztán a két korszak laptípusainak vonásaival, ennek következtében a két korszak között mély törésvonalak láthatók. Mintha a „fejlődés” íve megtört volna; mintha a második korszak nem az első folytatása volna. Azok a laptípusok, amelyek az első korszakra jellemzők voltak, nem tűnnek föl a másodikban, és megfordítva, a második korszak jellegzetes újságainak mintha nem is találnók előzményét vagy csíráját az elsőben. A tudományos-irodalmi lapok (mint amilyet Windisch szerkesztett s mint amilyenek kialakítására Kovachich Márton György törekedett) Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern*-jével (1802—1804) kimúlnak, nem egészen önként. Utána már csak felemás kezdemények következnek, mint amilyen Johann Karl Lübeck *Ungrische Miscellen*-je (1805—1807) és Rumy Károly György tervben sokat ígérő, de az abszolutizmus cenzúrája miatt a tervezetésnél elakadt *Zeitschrift*-je. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Rumy Göttingában megjelentetett folyóirat-funkciójú két kötete (*Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*, 1806, 1808.) a tartalmas értekezések ellenére éppen úgy tanulmánygyűjtemény jellegű, mint volt korábban Windischnek több rövid, köztük több színvonalas, több ismeretterjesztő jellegű cikket közreadó *Ungrisches Magazin*-ja (1781—1787). Ugyanakkor e tudományos-irodalmi folyóiratok mégsem múlnak el nyomtalanul, funkciójukat és némiképpen jellegüket is a *Tudományos Gyűjtemény* viszi tovább, nem kizárólag a közös szerzők miatt (Schedius, Rumy, Kazinczy).

A két korszakon átívelő lap, mely az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és a *Neuer Kurier aus Ungarn* utódjaként *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* címmel jelent meg, 1800-tól 1845. június végéig, főleg igazi konkurrenciára hiányában tarthatta magát. Amikor a korszerűbben szerkesztett, tördelt, bár más jellegű *Pesther Tageblatt* napvilágot látott, akkor teljesen nyilvánvalóvá lett a lap korszerűtlensége, szegényessége, elavultsága. Az olvasók mégis jó darabig kitartottak mellette, részint megszokásból, kényelmes-ségből; viszont bebizonyosodott, hogy az 1840-es években már nem szükséges annyi német nyelvű lap Pest-Budán. A mindinkább szaporodó vidéki német nyelvű lapokat — melyek viszonylag kis példányszámban jelentek meg — a helyi híryananyag eltette első-sorban, a *Pressburger Zeitung*-ot a hagyomány is, a *Temesvarer Wochenblatt* (jellemző alcímmel: *Zeitschriftliches für Wissen, Kunst und Industrie*) viszont épp a regionalitásra, a lokálpatriotizmusra épít, jóllehet kulturaközvetítői-informatív szerepét igyekszik minél szélesebb körűen értelmezni.

A korai időszakokra visszatérve, a kiindulópontot a *Pressburger Zeitung* első számának megjelenésére tehetjük (1764); általában Karl Gottlieb Windisch tevékenysége jól észrevehető határkő a magyarországi németiség kulturális mozgalmainak (s így a sajtónak is) a történetében. Windisch a napilap megindítása mellett morális hetilapokra gondolt. Szándékát valóra váltotta, s ebben már minőségileg új mozzanat létrejöttét kell látnunk a magyar(országi) művelődéstörténetben. Még akkor is, ha kész mintá(ka)t talált erre Lipszében és Bécsben; még akkor is, ha e morális hetilapok nem színvonalukkal jeleskedtek első-sorban, hanem létezésük tényével. Új lapformát hozott át Windisch Magyarországra földjére, és ezzel az új lapformával egyben a leibnizi-wolffi indíttatású felvilágosodásnak törte az utat. S ezzel párhuzamosan: a Bél Mátyástól örökölt pietista szellemi-

ségnek keresett megvalósulási lehetőséget, s a maga szerény módján (azaz a morális hetilapokban közölt regénykéken, verses történeteken keresztül) az új típusú érzékenység előtt nyitott kaput. Törekvése egyben jórészt párhuzamos a magyar (nyelvű) felvilágosodásával, pl. néhány év eltéréssel foglalkozik Windisch és Bessenyei Pope-pal. A Bél Mátyás kezdeményezte Landeskunde él tovább az *Ungrisches Magazin*ban, majd a csekélyebb érdekességű *Neues Ungrisches Magazin*ban (1791—1792). Az előbbi lap azt panaszozza föl, hogy bár Magyarországon is akadnak olyan tudósok, akiknek tudományossága ismert, hiányzik mégis az alkalom a hasznossá válásra. Az *Ungrisches Magazin* programadó felhívása, de Windischnek és körének egész tevékenysége e hasznosság eszme jegyében épül föl, amelynek keretét a Vaterland és a Gelehrsamkeit kulcsfogalmak köré fonódott felvilágosodott képzetek adják. Ehhez adjuk hozzá a magyarországiá honosított európai terminust: ungrische gelehrte Republik. S míg a morális hetilapok a pietisztikus indíttatású érzékenység szellemében népszerűsítették a polgári erőnyeket, addig az *Ungrisches Magazin* annak a hungarus-polgárnak magatartását demonstrálja, aki nem nyelvi alapon meghatározható nemzetben, hanem országban, kormányzatban gondolkodott, s akinek érdeklődése a magyar korona fennhatósága alá tartozó országok mindegyikére kiterjedt. A morális hetilapok az intimitásba fordult, mert a politikából eleve kizárt polgárhoz szóltak, az *Ungrisches Magazin* a kicsiny tudós „köztársasághoz”. S hogy a szűkebb pátria ügyein túl zajló politika kevésbé érdekelte Windischet, arra épp *Ungrisches Magazin*ja és folytatása a példa.²² Még áttételesen sem áruul el semmit abból a tudományokba, a nyelv művelésbe, az irodalomba is beáramló politikai hullámokból, amik II. József évtizedét és az utána következő néhány esztendőtt jellemezték. Így tehát Windisch morális hetilapjai — a német morális hetilapok egy részétől lényegileg eltérően — csak sokszoros áttétellel „tükrözték” koruk magyarországi „valóságát”, nem utolsósorban azért, mert a szerkesztő jobb volt adaptálónak, kezdeményezőnek, kompilálónak, mint alkotónak. Az *Ungrisches Magazin* és folytatása pedig valójában két munkatársának közreműködésétől igazán fontos: a korábbi lapban Cornides Dániel, a későbbiben Engel János Keresztély publikált izgalmas, a magyar történettudomány legjobb színvonalát reprezentáló dolgozatokat. A többi a népszerűsítés, a szintén fontos helytörténet, esetleg a különösebb kritika nélküli forrásközlés szintjén maradt. Főleg a helytörténeti írásokba érdemes beleolvasnunk, Magyarország akkori állapotáról fontos adalékokat találunk: a települések, a lakosság, esetleg a népszokások leírása sok tanulságot rejt. Amit azonban messze kerülnek a szepességi és más szerzők: a társadalmi helyzet valamivel elemzőbb vizsgálata. Egyedül a szepességi falvak elszlovákosodási folyamatáról olvashatunk tárgyilagos, szepesi német szempontú fejtegetéseket.²³

Cornides Dániel és Engel pragmatikus történeti fejtegetései, az európai történetírással lépést tartani kívánó értekezései azok, amelyek Windisch újságait — fejlődéstörténeti értékükön túl — igazán fontossá teszik. Más szempontból számottevő Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn*ja. Nem a szerkesztés, nem a cikkeket hívják föl magukra a figyelmet, hanem a lap első számában közölt *Entwurf*,²⁴ amely teljes vértetében mutatja a felvilágosodott gondolkodót, akinek célkitűzéseivel, újság-eszményével a lap cikkei, értekezései, beszámolói általában szembenállnak. A kiindulópont ismerős: a kül-

²² István FRIED: *Eine unzeitgemäße wissenschaftliche Zeitschrift am Ende des 18. Jahrhunderts*. (Neues Ungrisches Magazin) In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* Bd. 16. Debrecen 1982.

²³ Samuel AB HORTIS: *Beytrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips*. Neues Ungrisches Magazin 1791. Heft. 1. 9.

²⁴ *Entwurf einer Literaturzeitung für das Königreich Ungarn*. Merkur von Ungarn... 1786. Nr. 1. 3—12.

föld ismeri a magyarok hősi tetteit, de kevésbé ismeri a szellem munkásait. Ezért a külföld Magyarországról alkotott ítélete egyoldalú és igaztalan, s ennek az az oka, hogy a szellem embereinek eddig nem volt alkalmuk a nyilvánosság elé való kilépésre. Itália, Franciaország, Anglia és különösképpen Németország bővelkedik a nyilvánosságot biztosító alkalmakban (so viele gelehrte Anzeigen, Journale, Wochen- und Monatschriften, Rezensionen, Bibliotheken, Magazine, Merkure, Zeitungen, periodische Schriften), évenként egyre újabbak jelennek meg, míg Magyarország ezek nélkül szűkölködik. Pedig az újságok a legügyesebb és leghathatósabb, majdnem egyedüli eszközei annak, hogy bizonyos alapelveket, igazságokat, véleményeket, megjegyzéseket, találmányokat és felfedezéseket, tanításokat, általában a szükséges és hasznos ismereteket, igen, magát a felvilágosodást (itt nem mai értelemben szerepel, inkább általános művelődés a jelentése) gyorsan és általánosan ismertté tegyék. Kiváltképpen a tudományos jellegű lapok alkalmasak erre. „Die Zeitungen sind überhaupt — folytatja Kovachich —, aber die gelehrten besonders für den Reichthum und Zuwachs nützlicher Kenntnisse eben das, was die Industrie und der Handel für den Reichthum und die Vermehrung der gesellschaftlichen Nahrungswege: sie befördern einen schnellen Vorlauf nützlicher Kenntnisse, wie die Zirkulation des Geldes . . .” Érdemes felfigyelnünk arra, hogy Kovachich az újságokat — bármily nagy jelentőséget tulajdonít nekik — szélesebb perspektívába helyezi. Kovachich látja, hogy a folyóiratok, az újságok népszerűsége nem választható el az általános fellendüléstől, s ennek számottevő anyagi okai és kihatásai vannak.

A továbbiakban azt fejtegeti, hogy az általa célszerűnek vélt lap nem szólhat csupán a tudósok szűk köréhez; majd határozottan állapítja meg, hogy egy nemzet, melynek nincsen tudományos sajtóorgánuma, hátrányos helyzetbe kerülhet a tudományos orgánumokkal rendelkező nemzetekkel szemben. S bár Magyarországon még nincs tudományos lap, ez még nem bizonyítja, hogy tudományosság nélkül valók lennénk. Inkább „physikalische und politische Umstände” az okok. Végül a kiadandó lap nyelvről elmélkedik. A latin nyelvűségből nem származhatik sok haszon, a magyar még nem oly általánosan elterjedt és kiművelt, hogy tudományos nyelvként számon tartathassék. Ezért adja ki a Merkur-t németül, erre az időszakra is ez a leginkább megfelelő, minthogy nem kizárólag a politikai ügyeket tekintve a legalkalmasabb, hanem a tudományos ügyeket illetőleg is.

Ez az *Entwurf* — 1786-ban vagyunk! — egyértelmű kiállítás a jozefinizmus mellett, sőt, szűkítve a kört, II. József rendeletei mellett. Ugyanakkor azonban néhány cikk, recenzió vagy értekezés felől tekintve, nem mondhatjuk el, hogy Kovachich, a szerkesztő túl tágra méretezte volna a maga által felvilágosodottnak tartott eszmerendszert. Lehet, hogy a *Merkur* cikkírói, recenzensei nem teljesen idomultak a Kovachich kijelölte célokhoz, mindenesetre feltűnő, mennyire elhatárolják magukat néhányan a felvilágosodásnak még viszonylag kevésbé radikális nézeteitől is. Sava Tekelija disszertációját ismertette a recenzens így elmélkedik: „Uns wenigstens scheint sein von dem sonst unvergleichlichen Rousseau entlehntes Raisonement über dem Werth des rohen ungesellschaftlichen Standes des natürlichen Menschen im Vergleich mit der bürgerlichen Verfassung mehr die Frucht einer ungereimten Einbildung als Philosophie zu seyn.” A Rousseau-t majmoló póz kárhóztatása természetesen nem hiba, de árulkodó a következő passzus: „Vor wenig Jahren hätte die Büchercensur so freye Grundsätze gewiss nicht passieren lassen.”²⁵ S itt már korántsem az egykori cenzúra elítélésén van a hangsúly. Annál kevésbé, mert a lap visszatérő mondanója, hogy egyre több olyan könyv jelenik meg, mely a vallást, a katolikus egyházat gúnyolja, nevetségessé teszi, de ez még nem az igazi felvilágosodás

²⁵ Uo. Elftes Heft, 1069—1070.

jele. Még d'Argens, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások sok jót hoztak — vallást gúnyoló irataik révén is — az erkölcsöknek, de a jelennek szegényesen kuruttyoló békáit ők is csak megvetéssel sújtánák.²⁶

A *Merkur von Ungarn* tehát egyfelől vállalja a felvilágosodás egy válfaját (inkább a közeli múlt nagyjainak idézését), viszont — másfelől — elhatárolja magát a főleg jozefinista indíttatású és valóban nem mindig ízléses egyház- és vallás-kritikától.

A *Neues Ungarisches Magazin*nak egy darabig nem akadt folytatása, majd 1802-ben jelenik meg a *Zeitschrift von und für Ungern*.²⁷ Szerencsés pillanatban: ugyanis 1801—1802 körül az udvar mintha lazítana az abszolutizmuson, összehívják az országgyűlést, a státusfogyok is hazatérhetnek. Schedius mögé az a kör tömörült, amely előbb jozefinistaként, majd reformerként vett részt az 1780-as évek megújulási folyamatában, 1790/91-ben az országgyűlésen a reformok javallói közé tartozott, s valamilyen módon, csalódva az abszolutizmus térhódítása következtében kialakult helyzetben, kapcsolatba került a magyar jakobinusok mozgalmával, hogy annak leleplezése, elfojtása után, mellőzve és háttérbe szorítva, őrizze a reformeszméket. Ki birtokán gazdálkodott, ki mellékes területre irányítódott, ki visszavonult (kényszerűségből) a közéleti tevékenységtől. Ennek a leginkább protestáns nemesekből és értelmiségből álló csoportnak az volt a szándéka, hogy megőrizze kapcsolatait a külfölddel, pontosabban szólva: azokkal a németországi egyetemi körökkel, amelyekről tanult, és amelyek révén bekapcsolódott az európai kulturális fejlődésbe. Elsősorban Göttinga és Jéna tudós köreinek ihletését érezzük az igen színvonalas, kitűnően és változatosan szerkesztett folyóiraton, amely hű képét adta Magyarország művelődésének, beleértve azokat a leplezetten tolmácsolt reformtörekvéseket is, amelyek a följebb említett kör tevékenységében öltöttek korábban testet. A *Zeitschrift* szerkesztői módszere a jénai *Allgemeine Literaturzeitung*t követte, amúgy is volt kapcsolat Schedius és köre (pl. Engel János Keresztély) és a jénaiak között. Emellett a göttingai klasszikus filológus, Heyne professzor is figyelemmel kísérte és a göttingai tudós újságban népszerűsítette Schedius lapját.

Az 1802—1804 között létezett folyóiratban a magyar tudósvilágnak majdnem minden számottevő képviselője helyet kapott, s egyben majdnem minden jelentékeny könyvről készült ismertetés. A szerkesztő a vitás kérdésekben látszólag nem foglalt állást, hanem egy számon belül vagy egymást követő számokban egymással ellentétes szemléletű dolgozatokat adott közre, illetve ugyanarról a műről esetleg két, egymástól gyökeresen különböző recenziót tett közzé. Lehetőleg olyan kontextusban, amely az olvasók előtt egyértelművé tette, hogy a szerkesztői hallgatás nem vélemény nélküliség, hanem óvatos álláspont. Az 1790-es évek reformeszméit éltette tovább — nehezebb korszakban — Schedius.

Az általunk átmenetinek tartott két lap közül a kevésbé feldolgozott *Pannoniára* érdemes figyelmünket fordítanunk. A szerdánként és szombatonként megjelenő „*Zeitschrift*” (így nevezte a szerkesztő, Festetics Károly Albert, a Stibor vajda fordítója) fél íven, kvárt alakban, a pusztán politikai tárgyú dolgokat kizárva mindazt tartalmazza, ami Magyarországon és a vele kapcsolt tartományokban az irodalom és a színház tárgyában eseményszámba megy, de időről időre beszámol a főt említett országok és tartományok színházi viszonyairól is, méghozzá megbízható levelezők útján, valamint a nép-

²⁶ Ernstliche aber wohlgemeinte Warnung an die begierigen Leser der Modeschriften. Uo. 1088—1091. A lapban Dugonics Etelkájáról elismerő recenzió jelent meg, oly módon, hogy az ne legyen ellentétben a szerkesztő ekkor még jozefinista álláspontjával. Vö.: Uo. 1035—1042.

²⁷ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)*. Magyar Könyvszemle 1981. 81—94.

művelés és a kultúra előrehaladásáról, az ország statisztikai—földrajzi helyzetéről, régmúltjáról, történelmi viszonyairól közölnek cikkeket. Az előfizetési felhívásból nem tetszik ugyan ki, de az előfizetői névsorból igen: a színház és a drámaírói törekvések, ezek azok a legfontosabb jelenségek, amelyek az újság érdeklődésének homlokterében állnak. A másik rendkívül fontos tényező: a lap Pest-Budának készült, előfizetőinek zöme is Pestről, Budáról való. Az első félév 171 előfizetője közül 93 pesti, 24 budai, nyolc jelöli lakhelyét Pest-Budának. Bécs 4, Pozsony 6, egyéb magyarországi 32, ezenkívül a lap két zágrábi és két mantovai előfizetővel dicsekedhetett. A magyar művelődés olyan alakjai prenumeráltak, mint Jankovics Miklós, Kisfaludy Károly, Rummy Károly György, Schedius Lajos, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András. Az 1819-es év végén 204-re nőtt az előfizetők száma; s az 1822-es megszűnés sem az érdektelenségnek köszönhető, hanem a szerkesztő ebben az időszakban ugyancsak megnehezült pozíciójának. Mert igaz ugyan az, hogy a *Pannonia* (mint később az *Iris*) a legjobb osztrák szerzőket is felvonultathatta a bécsihez képest enyhébb cenzúra miatt, de a cenzorok itt is éberren őrködtek, Festeticsnek volt épp elég kellemetlensége egy Grillparzer-vers közlése miatt, amit Bécsben előzőleg cenzúráztak. A cenzúrázási, terjesztési nehézségek miatt kellett megszűnnie a *Pannoniának*, hogy aztán 1825—1828 között az *Iris* folytassa ott, ahol a *Pannonia* abbahagyta. Mindkét lapnak elsőrendű törekvése volt a magyar irodalom java termékeinek németre fordítása, Kisfaludy Károly és Sándor, Kazinczy Ferenc, Vitkovics Mihály, Fáy András és mások lelhetőek a tolmácsolt költők között. Az *Iris* már a délszláv népköltészet európai hírére is fölfigyelt; szerencsére a lap munkatársának szegődik a bécsi lapokból már ismert Eugen Wesely, aki folyamatosan és rendszeresen tolmácsolja Vuk Karadžić gyűjteményének nevezetes énekeit. Evvel az *Iris* (s más délszláv tárgyú közleményével) új olvasótábort von be az előfizetők közé, a magyarországi városokban jelentős anyagi erőt képviselő szerb polgárságot. A *Pannonia* és az *Iris* természetesen más európai irodalmakra is kitekint: a bécsi biedermeier költői (J. N. Vogl, J. G. Seidl) mellett a prágai németiség legjobb íróinak is helyet adnak, valamint a frissebb francia és angol irodalomnak is. 1828-ban például már MÉRIMÉE misztifikációjából, La Guzla címen közölt ál-délszláv prózai művéből közölnek részletet, 1825-ben Lamartine-t lelhettük a „szerzők” között. Az *Iris* foglalkoztatta Schedel Ferencet, aki a magyar irodalom legújabb fejleményeiről oly módon tájékoztatta az olvasókat, mint nem sokkal később esztétikai leveleiben.

A *Pannonia* is, az *Iris* is a szépirodalmat helyezte előtérbe, de emellett bőszegesen közölt értekezéseket is. Melzer Jakab magyar történelmi tanulmányai a szepességi írók egy részének hungarus-patriotizmusát reprezentálják, mint ahogy Rummy Károly Györgynek a magyar esztétikatörténetben kevésbé tárgyalt dolgozatai a göttingai neohumanista esztétikát képviselik, a valódi hatáshoz túl későn megjelenve, s inkább kompiláció, mint önálló megállapítások formájában. Viszont nem érdektelen Rummy Károly György népszerűsítő-fordító munkája, amit Kazinczy Ferenc tolmácsaképpen végzett. S ha a Magyarországon kívüli német nyelvterületre alig-alig értek el ezek a kommentált írások, Kazinczy pozícióját mindenképpen erősítették.

Már ezekben a lapokban, erősebben az *Iris*ben jelentkezik a tendencia a Monarchia többi nagyvárosának német nyelvű (hasonló jellegű) lapjaival való cserére, Prága és más városok német íróinak foglalkoztatására. Ezzel új színek élénkítik a lapot, többnyire lokális színek, olyanok, amelyek ismerősek és különösek, rokonok és más világról árulkodók egyszerre. Méghozzá nem a hormayri fogantatású Staatspatriotismus szellemében, hanem ama közvetítési szándék, kölcsönös érdeklődés jegyében, amely az 1840-es esztendőben a prágai, a zágrábi, a pesti-budai német sajtót jellemezte. A cseh, a horvát (s általában: a szláv), a szlovák és a magyar irodalmi törekvések jórésze a lokális német sajtón keresztül jutott el egymáshoz. Éppen ezért az eddigieknél jóval figyelmesebben

kell kezelnünk e tény: az irodalmi érintkezéseknek ez a messze nem egyetlen formája lényeges eleme a nemzeti irodalmi törekvéseknek is. S ebben számottevő a szerepe az osztrák, valamint a cseh-, a magyar-, a horvátországi német sajtó munkásainak. Az *Ost und West*, a *Moravia*, a *Luna*, *Der Spiegel*, *Gemeinnützige Blätter*, *Pesther Tageblatt* (hogy csak néhányat említsünk) sűrűn vettek át egymástól híreket, fordításokat, közleményeket. Joggal feltételezhetjük, hogy ezekről az átvételekről, fordításokról tudomást szerzett a hazai anyanyelvű irodalom és sajtó.

Ugyanakkor azonban nem feledhetjük, hogy ez a lokális német nyelvű sajtó differenciálódott, pl. a *Gemeinnützige Blätter*ben jóval több a szláv tárgyú közlemény, mint a *Pesther Tageblatt*ban (bár ott sem kevés). S éppen a *Gemeinnützige Blätter* közöl néhány olyan értekezést is, amely a reformkori vitáknak és aggodásoknak, polémiáknak és félelmeknek is oka-témája. *Die slavischen Völker*. — *Ungarn* címmel például Theodor Rohmer könyvének kivonatát adják.²⁸ Jellemző megállapítások olvashatók a kivonatban: „... in unsern Tagen drängt sich der Zwiespalt von Magyaren- und Slawenthum heftiger als jemals hervor,” ezért megnövekedett a németek közvetítésének jelentősége. Majd alább: „Die Magyaren bedürfen, um das slavische Element zu beherrschen, die Slaven um dem magyarischen zu widerstehen, der deutschen Hilfe. Beide in Einklang zu setzen, ein einiges Volke zu schaffen, ist die Aufgabe der deutschen Politik.” Egy másik cikk az általános hangulattól eltérően és majdnem a fentiek szellemében fogalmazza meg a magyarországi „német elem” feladatait: „Sie (ti. a magyarországi németek) sind nämlich durch ihre Stammverwandschaft mit dem deutschen Regentenhouse und den deutschen Nachbarprovinzen recht eigentlich dazu berufen, eines jener Querbänder zu bilden, durch welche die aggregaten Bestandtheile der österreichischen Monarchie sympathetisch zusammenhalten; dann aber ist es von Altersher ihre Aufgabe, die Träger und Vermittler deutscher Cultur in Ungarn zu sein.”²⁹

Állítsuk ezzel szembe a *Pesther Tageblatt* szerkesztőinek, szerzőinek mentalitását! Maga a lap jellege is más: *Tageblatt*, de: zeitschriftliches Organ, méghozzá „für Wissen, Kunst und Leben”. Az utóbbi elsősorban a híryanagban van jelen, amely a jól szervezett levelezői hálózat révén nem pusztán a pest-budai újdonságokról számol be, hanem Magyarország valamennyi jelentős városáról, Bécsről, Prágáról is. A *Pesther Tageblatt* beköszöntő cikke nem a hagyományos módon megfogalmazott szerkesztői programbeszéd, hanem humorisztikus elfeuttatás, amelynek szerzője a kor Bécsben és Pest-Budán egyként népszerű humoristája, M. G. Saphir (a *Pesther Tageblatt*ot Sigmund Saphir szerkesztette).³⁰ Az ironikus heinei prózát alacsonyabb szinten művelő M. G. Saphir lényegében már az 1830-as években megtestesíti a csevegő, humorisztikus tárcákban gondolkodó, társaságot mulattató, könnyed, szellemes újságíró, aki sosem és túl mélyre, szórakozva tanít, az életnek fonákságait tollhegyére tűzi, többnyire találóan, máskor az olcsóbb humortól sem ridva vissza. Ez az irány a magyar divatlapokba is átkerült, éppen a német és a magyar nyelvű sajtó közös munkatársai és fordítások révén. A *Pesther Tageblatt* első száma mintha a magyarság felé fordult „német elem” seregszemléje lenne. Frankenburg Adolf Vörösmarty-vers fordításával, egy magyar tárgyú

²⁸ *Gemeinnützige Blätter* 1842. Nr. 7–8. Theodor Rohmer könyvének címe: *Deutschlands Beruf in der Gegenwart und Zukunft*. Zürich-Winterthur 1841. A könyvre röpiratban reflektált Karl Fröbel: *Die grossen Bloßstellung der Tendenz der kürzlich erschienenen Schrift von Theodor Rohmer (...)* Zürich-Winterthur 1842.

²⁹ *Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe*. *Gemeinnützige Blätter* 1843. Nr. 25.

³⁰ FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Móric Gottilieb*. Tanulmány a zsidó asszimilációs törekvések kezdeteiről. Bp. 1939.; OSZTERN Rózsa i. m.

(rendszeres rovatává vált) tárcával veszi ki részét a közleményekből, beszámolót olvashatunk a pesti német színházról (január 15-étől kezdve a magyar színházról szóló tudósítások is helyet kapnak), de megszólal Schedius Lajos is, aki ekkor már inkább a magyar művelődés becsült munkása. Az 1840-re megfogalmazott előfizetési felhívás lényegében a szerkesztő célkitűzését összegzi, elsősorban a művészet, az irodalom, a tudomány és az élet más területe a lap témája, pártatlanságot ígér, s a haza társadalmi életéről és törekvéseiről szóló híradásokat, közleményeket.

Külön kell szólnunk a korszerű világirodalmi kitekintésről. Az 1839-es évben cikksorozat olvasható Shakespeare nőalakjairól, terjedelmes értekezés az új angol humorról, név szerint Dickensről; a szívesen közölt szerzők között lelhetjük Victor Hugót, A. Dumas-t, Jules Janin-t, Bulwert, Sainte Beuve-t, a német nyelvűek közül I. F. Castellit, Franz Dingelstedtet, I. Kurandát, A. W. Gerle-t, Seidlt, Carl Austerlitzet, akinek Dantéről írt versét külön kiemeljük, a később Arany János tolmácsolta L. Au. Frankl-t, Karl Becket, valamint A. G. Polz-ot Prágából, aki szerb tárgyú verseivel és Nationalpoesie der Serben c. értekezésével az *Iris* hagyományait, a leginkább E. Weselyét folytatja a lapban. A magyar irodalomból is a korszerű, az érdekes kerül át a *Pesther Tageblatt* hasábjaira. Jósika Miklós talán a legkedveltebb szerző, Moritz Bloch (Ballagi Mór) *A csehek Magyarországon* magyar kiadásáról ír ismertetést, de ismertetik *Der letzte Batori* és *Abafi* c. regényének német fordítását, regényeiből a lapban részletek látnak napvilágot. Eötvös József költőként és prózaíróként egyként bemutatkozik a lapban, *A falu jegyzője* részletével és egy verssel. Mailáth János magyar történelmi áttekintése egészíti ki a magyar művelődési törekvésekkel kapcsolatos képet. Ehhez csak azt tennénk hozzá, hogy a *Budapesti Árvizkönyv*, a *Remény* c. almanach, a *Tudománytár* több kötete is recenzióra lel a lapban.

A lap irodalmi ízlését mindennél jobban bizonyítja, hogy Garay János a legtöbbet fordított magyar költő, s Magyarországon először közölnek Andersen-meséket.

Az idők változását mutatja az 1843-es évfolyam anyaga. A külföldi szerzők között leljük A. Stiftert,³¹ a kiadó Heckenast Gusztáv személyes barátját, B. Auerbachot, W. Wordsworth-t, akit magyar lapok nem közöltek, A. Dumas-t; a *Grenzboten*-ből Victor Hugo munkásságát tárgyaló dolgozatot vesznek át, és Garay helyett inkább a népiesség felé tájékozódó Czuczor Gergely, majd a romantikus prózaíró Kuthy Lajos lesz a németül olvasók kedveltje, nem hanyagolva el Vörösmarty Mihály tolmácsolását sem. Beszédes bizonyíték a magyarosodás lendületére, hogy az *Iris*-ben még németül publikáló Schedel még mindig Schedelként magyarból fordított szerző lesz.

Az 1840-es évfolyamban olvasható egy szerb dal, amelynek forrása a prágai *Ost und West*, cseh folyóiratból való a *Bohemia* közvetítésével A strakonicei dudásról szóló ismeretetés, valamint az *Ost und West* nyomán adják közre J. K. Tyl egy elbeszélését. 1842-ben *Bulgarische Poesie* címmel vesznek át anyagot az *Ost und West*-ből, ugyanebben az évben közlik Puskin Pikk dámáját.

A magyarországi német (nyelvű) sajtó szemléljét ezzel zárjuk, hangsúlyozva az eddig keveset hangoztatott és érvényesített szempontok alapján történő kutatások, elemzések szükségességét. Természetesen az *Ost und West* és más, nem magyarországi német nyelvű lapok hasonló szempontú átnézése is szükséges volna. Az irodalmi érintkezéseknek, a kölcsönhatásoknak és a nemzeti irodalom forrásainak elemzése nem képzelhető el ez általunk sürgetőnek minősített vizsgálódások nélkül. Dolgozatunk — még e vázlatos formában is — ennek a munkának ösztönzésül szeretne szolgálni.

FRIED ISTVÁN

³¹ István FRIED: *Adalbert Stifter und die Ungarn*. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* 1973. 51—59.

Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága. Gyalui Torda Zsigmond életművét mind ez ideig Miloslav Okálnak ismertetésünk tárgyát képező tanulmánya* mutatja be a leg részletesebben. A szerző mind Gyaluinak, mind barátainak, társainak és tanítványainak egymás közti levelezésére, továbbá Gyalui esküvője alkalmából a prágai Collinus szerkesztette humanista gyűjteményre (*De nuptiis Geloj*) és a költőnek sajátkezűleg írt naplójára, feljegyzéseire (*S. Tordae Ephemerides*) támaszkodva fűzi egységbe az életrajzi adatokat, és filológiai részletézzel elemzi irodalmi munkásságát.

Eszerint a szerző által német származásúnak vélt, de hungarus-magyar patriotizmusát minduntalan kinyilatkoztató Sigismundus Gelous Torda (vö. 151) — akinek magyar tudását Paxy Annához, Révay Ferenc özvegyéhez írt magyar nyelvű levele bizonyítja — 1535-ben iratkozott be a krakkói egyetemre,¹ amiből arra következtethetünk, hogy a század tízes éve végén vagy a húszas évek elején született. Nem tisztázott, hol végezte korábbi tanulmányait, de tanáraként Kálmáncehi Mártont említi.² A krakkói egyetemi évek után öt évet tölt Wittenbergben, ahol Melanchton kedvelt tanítványa, s 1544. január 31-én huszonhét pályázó közül az első helyen végezve szerez magiszteri fokozatot (e napon felolvasott értekezésében azt taglalja, vajon a „*πρός τὸν θεόν*” kifejezésben a „*πρός*” elöljárónak datívuszi vagy akkuzatívuszi vonzata érvényesül-e — *De particula πρός τὸν θεόν et Verbum erat apud Deum*).

Gyalui már ekkor szoros kapcsolatot tart fenn Wernher (Verner) Györggyel, királyi tanácsossal, a sárosi vár tudós kapitányával. Wernher, amint a levelezésből kitűnik, egyrészt Révay Ferencnél, a turóci főispánnál és nádori helytartónál ajánlja Tordait az olaszországi tanulmányokra készülő Révay fiúk nevelőjének, másrészt meg akarja nyerni eperjesi rektorinak. Az ugyanis ez okból kifolyólag Szklabonyára Révayékhoz (1544), majd Eperjesre látogat, ahonnan ismét Wittenbergbe tér vissza, s e második wittenbergi tartózkodása idején írja Rubigallus Pál³ művét (*Epistola Pannoniae ad Germaniam recens scripta* [Wittenberg 1545]) az olvasónak ajánló versét. A következő év tavaszán Pozsonyot és Bécset érintve a Révay fiúkkal Padovába megy. Nevelői kötelmei mellett itt orvostudományi stúdiumokat folytat, s jártasságra tesz szert az asztronómiában. Gyakran vált levelet Melanchtonnal, Joachim Camerariusszal, a század nagy német filológusával (például Theognidész verseinek szövegfeltárását illetően) és másokkal. A reneszánsz tudomány e központjában 1548 novemberében két beszédet mond (*Oratio de beatitudine, Questio An honesta sint natura, an vero opinione*; mindkettőt 1549-ben ugyanott ki is nyomatta). Az ugyancsak ekkor készült, a szokásos ajánlások szerepével ellátott (a művet a szerző Perényi Péternek dedikálja), az ismert evangéliumi

* Okál, M.: *La vie et l'oeuvre de Sigismund Gelous Torda*. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia. VI. 1974. 105—155. (Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975).

¹ A *Registrum Bursae Cracoviensis Hungarorum* (Buda 1821) nevének magyar alakját — Gyalu — jegyzi (s így írja le Wernher is Révay Ferencnek küldött 1544. május 4-iki levelében); 1. a tanulmány 2. számú jegyzetét a 105. l.-on.

² Horváth János erre vonatkozólag, nyilván Heltai állítását véve figyelembe Kálmáncehi iskolamesteri működéséről, egyértelműen Gyulafehérvárt jelöli (vö. HORVÁTH, J.: *A reformáció jegyében*. Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó, 270).

³ A körmöcbányai születésű selmeci polgár és bányatulajdonos Paulus Rothan, költői néven Rubigallus — aki 1536-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1540-ben tagja volt a Konstantinápolyban járt magyar követségnek, 1571-ben pedig Korponánál harcol a török ellen, érdemeiért királyi tanácsosi címmel és lipcsei (zólyomlipcsei) várkapitánysággal kitüntetett (a várnak birtokosa is lett) — műveinek újabb kiadását és jellemzését lásd: *Pauli Rubigalli Pannonii Carmina*. Edidit Miloslav OKÁL. Leipzig. Teubner 1980. XVIII, 61 l. (Az Epistolában a török ellenes harcok történetét írja le, s kiemeli Hunyadi János és a magyarok vitézségét [vö. i. m. 46—7]).

anyagot hatvankét szapphói strófában feldolgozó „karácsonyi ének” (*Genethliacon in diem Natalem Christi*) s a hasonlóképpen szapphói versszakokból álló, főképpen az Ótestamentumból merítő *Hymnus de Angelis* Velencében jelent meg 1548-ban.

Gyalui Itáliában megismerkedett a tanulmányai befejeztével Erdélybe készülő, a későbbiek során Bártfán Stöckellel is hitvitázó s az erdélyi reformációban feltűnő (bolygó és bolygató)⁴ Francesco Stancaróval; egyik válaszlevelében (1549) azt tanácsolja neki, hogy a fennálló állapotokra való tekintettel gondosan mérlegelje elhatározásának célszerűségét.

A dolgozat részletezi Gyalui Zsigmond szereplését a *Historia Francisci Spierae* (Bázel 1550) szerzői között. E gyűjteményben (amelybe Henricus Scotus, Kálvin és mások is írtak) az egyes írások F. Spierának, az eretnokséggel vádolt, majd hitének nyilvános megtagadására kényszerített s ezután búskomorságba és — rokonai, orvosai és vigasztalói, köztük Gyalui Torda, mindennemű igyekezete ellenére — e lelki kór áldozatául eső gazdag itáliai polgárnak és jogtudornak esetét kommentálják.

Az életrajzi adatolásból megtudjuk, hogy Gyalui Torda Zsigmond 1550-ben tért vissza Itáliából. Egy ideig a szklabonyai Révay-várban időzik még, de csakhamar Eperjesre megy, elvállalja az iskola rektori tisztségét, s még ugyanebben az esztendőben feleségül veszi Wernher György leányát, Eufémiát. Ebből az alkalomból adják ki a csehországi humanisták, élükön Matthias Collinusszal ünneplő epigrammagyűjteményüket: *De nuptiis clarissimi doctoris Sigismundi Geloii Pannonii et honestissimae puellae Euphemiae* (Prága 1551). A kiadványban tizennyolc szerző vett részt, Melanchton négy latin és két görög disztichonnal. Collinus jókívánásaiban többek közt még a városnév etimológiáját is alkalmazza (az etimologizálás egyébként mint költői módszer a poémákban gyakori), az ifjú arának gyermekekáldást kívánva ugyanis az „ahány hal van a Tiszában . . .” szólásmondást továbbszöve „és ahány eper Eperjesen, mely gyümölcstől a város nevét eredezteti” toldással él (Okál professzor megjegyzi, hogy a városnév származtatását⁵ Collinus a Prágában tanuló Wernher fiúktól hallhatta).

Az üdvözlő költemények a műfaji szabályokhoz híven az ifjú pár érényeit méltatják, Gyaluinak a humanista tudományokban való rendkívüli jártasságát, orvostudományi erudícióját, valamint asztronómiai és asztrológiai érdeklődéséről is megemlékeznek. Néhány vonatkozásban Gyalui életrajzához szolgáltatnak adalékokat, így például Bozinus (Bazini) János már az itáliai útját megelőző időkből tanárának vallja, ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a költő 1545 végén és 1546 elején már taníthatott Eperjesen.

De a humanista díszletek felvonultatásán túl a gyűjteményben felsejlik a kor másik történeti vonulata, a török veszély. Simon Ennius azt kívánja, hogy a magyaroknak s a mátkapár utódainak sikerüljön megtörni Mahomet hatalmát és felújítani Magyarország dicsőségét. Collinus barátja, Johannes Balbinus — aki nem tartozott prágai iskolájához — a kötet művészileg legértékesebb költeményében a témát jelenések sorozataként verseli meg, amelyekben a nyilazgató Cupidó, Apolló, Hermész és a Gráciák egyaránt fellépnek, s bár a szerzőnek Hermész az olimposziak üzeneteként tolmácsolja, hogy a műzsák szolgálata mindenek fölött való, s a szerelemért el nem cserélendő . . . , végül azt látja, hogy Apolló is Gyalui esküvői ünnepségére távozik. Nem hiányzik azon-

⁴ Megjegyezhetjük, Stancaro hittételének hivatkozásra alapozott megfogalmazása a tanulmányban — „il propagait sa doctrine sur l'origine humaine (et non divine) du Christ” (114) — egyszerűsítő; valójában ő sem tagadta Jézus kettős természetét, de csak emberi természetében fogadta el „közbenjárónak”.

⁵ Bizonyára az ismert mondával együtt; s még egy észrevételünk: a szövegben olvasható „une déformation du terme magyar . . .” (117) helyett „une dérivation . . .” a helyes kifejezés.

ban a költeményből az „intés” sem: mivel Gyalui hazája oly bizonytalan sorsú s a költészetnek alig kedvező, a múzsák (Thália) ne szálljanak le közvetlenül Eperjesen, hanem válasszák e célra a Szepességet . . .

De a rideg magyar valóság, ahogy azt a tanulmányban feltártak által követhetjük, a legáthatóbban természetszerűleg a résztvevőknek a korszak jellegzetes tényirodalom-műfajává váló episztoláiban jelenik meg. Gyalui Melanchtonnak már az 1545 karácsonyan Eperjesről keltezett levelében a magyarországi és erdélyi politikai és hatalmi helyzet alakulásáról ír, a török dúlásáról, az ország megosztottságáról és a magyar királyok nem-törődömségéről, s bár örül annak, hogy Erdély virágzásnak indult, nyugtalanítja, hogy Martinuzzi szövetkezni látszik a törökkel,⁶ s hazaféltésének az olaszországi levelekben is minduntalan hangot ad. Visszatérte után Itáliából egyik levelében (1550. december 22.), amelyben szó esik Melanchtonnak esetleges Gyaluihoz jöveteléről is, közli, hogy a török kivonult Erdélyből, s hogy Izabella királynő és Fráter György megbékéltek, s Erdély talán Ferdinánd fennhatósága alá kerül; a következőben (1551. január 21.) arról ír egykori tanárának, miképpen pusztítják szülőföldjét mind a hazai, mind a török hadak. Gyaluról (?) küldött episztolájában (1551 októbere) pedig felvillantja a kor jellemző kettősségét, amikor tudatja Melanchtonnal, miszerint a török engedélyezi a vallásgyakorlást, sőt pártolja a protestánsokat, s a nép isten küldöttének véli, hogy az igaz hitet szabadon szolgálhassa, s a budai pasa felhívásának eleget téve a prédikátorok egy része visszatér a hódoltsági területre. Levelezőtársának, Johannes Cratonak, Ferdinánd orvosának úgyszintén siet hírről adni (1552. október 21.), hogy a törökök elvonultak Eger alól. (A leveleket lásd — Bauch, G.: *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században*. Történelmi Tár, 1885, 527, 533—535).

Az episztolákból, amelyeknek tartalmát a dolgozat részletesen ismerteti, megtudhatjuk azt is, hogy Gyalui szüleit Gyaluról Lengyelországba szándékolta költöztetni, s ennek érdekében Krakkó kapitányával, Tarnoviusszal előbb levélben, utóbb személyesen is érintkezésbe lépett (1545), sőt ez ügyben két ízben Melanchton is megkeresi soraival Tarnoviust, az első levélben (1545. március) figyelmébe ajánlja a kiváló humanistát, s megemlíti — ő maga Gyaluit szüleivel együtt Németországba invitálta, a másikkól (június) kitűnik: Gyalui felkereste volt Tarnoviust, s megpihenve nála, baráti fogadtatásra talált. A levelezésből így a személyiség szűrőjén, sorsán, értékítéletein és viszonyulásain keresztül válnak láthatóvá a történelmi helyzet s a kor társadalmi és műveltségi viszonyai. „Bizalmas” információként a nevelés örök gondjairól, például Révay Mihály rakoncátlanságáról értesülhetünk, apjuknak írt levelében Gyalui a fiúk magatartásával kapcsolatban a rossz, csábító barátokra utal. De Lőrincet a későbbiekben egy helyütt legkedvesebb tanítványának mondja, s jeles poétikai gyakorlatait dicséri. Melanchtonnak küldött írásában a sárosi ifjakkak (Koberger Dániel, Mexner József), tanítványainak (Szécsi Balázs) és ismerőseinek (Csirkei György) wittenbergi egyetemi felvétele érdekében szól. Hogy neves humanistánk a pénzbeli dolgokhoz is értett, arról nemcsak későbbi tisztsége alapján, hanem a Révay-levelezésből — főképpen az eperjesi rektori állás feltételeinek tisztázását egyengető részletekből — is meggyőződhetünk.

Mint eperjesi rektor filozófiát és retorikát is tanít; mint híres elődjéről emlékezik meg róla e poszton egyik versében Bocatius János. Csakhamar azonban állami szolgálatba lép, 1554-ben a felsőmagyarországi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „koadju-tora” lesz, s ugyanez év tavaszán Nádasdy Tamás pozsonyi nádorrá választásán van jelen, s az újdonsült palatinust az általa rendezett fogadáson dicsőítő költeménnyel

⁶ A levelet — főképpen a reformáció terjedéséről szóló részleteit kiemelve — ismerteti Gömörly János is (GÖMÖRLY, J.: *Gyalui Torda Zsigmond*. Evangélikus Lap [Rozsnyó]. CVI. 1937, 23, 361—2).

ünnepli. A költeményt még egy epigramma-sorozattal megtoldva adta ki (*Epigrammata Sigismundi Tordae Geloï ad illustrem Thomam a Nadasd, Posonii per occasionem scripta, dum tenuit consultatio de eo in Palatinum deligendo. Eiusdem ode in laudem illustris Thomae a Nadasd electi et publice denunciati Palatini. Viennae Austriae Anno 1554*). A versek elé prózában írt ajánlást, ebben kifejti: Nádasdi először elutasította a nádori méltóságot, de később meggyőzetett és megválasztott. Ezt foglalja ugyancsak újból össze az első vers öt disztichonja; a második poema huszonkét disztichonba foglalt elmélkedés arról, miszerint a felajánlott tisztség vállalása honpolgári kötelesség, s Nádasdy, kit isten és haza egyaránt kíván, sem térhet ki ez elől. Pannónia állapota, igaz, csüggesztő, de a szerző él a történelmi példázattal: Görögországot is elárasztották Xerxes hadai, Themisztoklésznak mégis sikerült Szalamisznál legyőzni a perzsákat, s hasonlóképpen Scipiónak felszabadítania hazáját. S ilyen értelemben mondhatjuk a hét disztichonból álló negyedik epigrammát jellegzetesen humanista örökségnek és prognózisnak. Abban ugyanis a szerző a békés jövődől, az aranykor eljövetelét jósolja az érdemesek vezetésével. S bár az adott kor hierarchiájának megfelelően fogalmaz, amikor kifejti, hogy mindegyik rendnek teljesítenie kell az előljárók parancsát, mert akárcsak a vér is ugyanaz az egész testben, a szellemnek is hasonlólnak kell lennie: az uralkodó akarata az alattvalók által elfogadandó, s „az országban így minden világossá válik”, nem lehet — szerintünk — a történelmi viszonyok hátterével nem venni észre, hogy mindez egyben a feudális anarchia ellen szól, s hogy a szelleminek-eszmeinek mindent átható érvényesülése mint követelmény a humanista racionalizmus és demokratizmus kinyilvánítása.⁷

A költeménysor utolsó poemája tizenkét szapphói strófában — amelyben a kezdőbetűk akrosztichont képeznek (Thoma Nádasdi, Palatinus, vive et feliciter diuque gubernas) — az ünnepeltnek férfiúi erényeit sorolja fel, igazságosságát, értelmességét és jószívűségét, azt, hogy a filozófus Kratipposznál is jobban tudja megkülönböztetni a hasznost az ártótól, a becsületest a becstelentől, kitér továbbá itáliai iskolázottságára, és méltatja háborúban és békében szerzett érdemeit.

M. Okál professor, akárcsak Gyalui valamennyi művének elemzésekor, ez esetben is filológiai szabatossággal azonosítja a korrespondenciákat és átvételeket, a klasszikusoknak a humanista normának megfelelő visszhangját a költeményben. A tisztség elutasításának motívumát Horatiusra vezeti vissza (Carmina III, 2, 21—24), kimutatja, hogy a szerző az aranykor festésében Ovidius *Metamorfozisaiból* és Vergilius *Aeneiséből* merített, a görögök és a rómaiak felszabadító harcának idézésében (ez egyben buzdítás és felhívás a török kiűzésére), amikor arról szól, hogy minél súlyosabb a helyzet, annál nagyobb lesz Nádasdy dicsősége, mert „virtus difficilis tendit ad astra via” — e szólást Seneca Hercules furenséből való átvételként valószínűsíti.

Ismertetésünkben nem térünk ki a tanulmányban taglalt valamennyi részletre. Gyalui irodalmi tevékenységének jelentős mozzanata azonban, hogy 1563-ban Bécsben második kiadásában jelentette meg a Mátyás király bölcs és tréfás mondásait és tetteit megörökítő Galeotto-művet.⁸ S a történelem iránti tartós vonzódásáról tanúskodik, hogy

⁷ S ez — ha visszahelyezkedünk a korba — az idézettekkel kapcsolatban paradox módon rajzolódik ki, mert bár a költeményben Nádasdy palatinussá választása kétszer is az uralkodó kívánsága szerintinek nyilvánított, másutt olyan állítással is találkozhatunk, miszerint épp a király akaratának ellenében, azaz az eretneküldöző Báthory Andrást mellözve (aki elől Kálmáncsehi is szökni kényszerült . . .) választották meg Nádasdyt (vö. ZOVÁNYI, J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Debrecen, Genius 1921, 269).

⁸ *Galeoti Martii Narniensis Regie quondam bibliothecae Budensis praefecti Commentarius elegans de Mathiae Corvini Hungariae regis, Egregie, sapienter, iocose dictis et factis.*

ki akarta adni Bonfini *Magyar Történetét*, valamint hogy őnála is felmerülhetett hasonló mű megírásának a szándéka (legalábbis Camerarius erre készítette, ahogy az a humanista filológia e neves művelőjének Cratohoz írt 1553. december 15-i leveléből kitűnik).

Már az eddig idézettek alapján is láthatjuk, hogy Gyalui a történelmet és a klasszikus örökséget korának „aktualizáltságában” szemlélte, s ez érvényes Oresztész-fordításával kapcsolatban is (*Euripidis Orestes*, tragoedia cum primis elegans Latino carmine longe doctiss. expressa nunque primum in lucem edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete. Basileae 1551; a szerzőnek egy levélbeli nyilatkozatából tudjuk, hogy a fordítás — amelyet Kálmáncsehi Mártonnak ajánlott — már 1547-ben kész volt, s azt át is adta a kiadónak). Az előszóban Platón idézi (a forrásra való utalás helyesbítését lásd a 243. jegyzetben [142]), s kifejti: Euripidész műveinél nincs jobb nevelési céllal felhasználható. A tanulmány szerint az átültetés — egy-két szándékos motívumváltoztatástól s néhány szerkezeti betoldástól és cserétől eltekintve — híven tolmácsolja az eredetit. Ritkán adódik, hogy a választott kifejezés nem eléggé pontos vagy világos benne (az összevetés effajta listája a dolgozatban fél oldalra terjed, miközben a tanulmány szerzője kifejezetten csak néhány kurtított szóalak — adib, civib, turib, genub — használatát kifogásolja). Ami a verselést illeti, a fordítás megtartja az eredeti jambikus trimétereit és trochaikus tetramétereit, másutt azonban megváltoztatja, egyszerűsíti a metrumot. Számunkra a metrikai eltérés úgyszintén annak a tanújele, hogy a fordító nyelvi és poétikai felkészültsége alapján az eredetit aktív módon kezelte (a kimutatott kifejezések elhagyását, -betoldást és -kurtítást nyilván a metrumképlet kitöltésének kényszerével kell magyaráznunk).

Gyalui Zsigmond az 1552-ben⁹ Keresztelő Jánosról szapphói strófákban megalkotott „hymnusznak” záró részében is szerepelteti a görög mitológia alakjait és a görög antikvitást, itt abból a célból, hogy föléjük helyezhesse a megénekeltet. De a költő a görög műveltség, költészet és szónoklattan jelentőségét fejti ki Wernhernek immár második kiadásban megjelenő *De admirandis Hungariae aquis hypomnematium* (Bécs 1551) művéhez írt, Herberstein bárónak, királyi tanácsosnak címzett ajánlásában is. Hasonlóképpen és a humanista alkotásprogram jegyében használ fel minden lehetőséget a görög filozófia, a görög és a római történelem és irodalmi hagyomány beépítésére a Galeotto-mű elé írt, Miksának szóló ajánlásában (ebben többek közt megállapítja: Galeotto Plutarkhosznak, Valerius Maximusnak és Microbiusnak saját művével azonos tematikájú és célzatú leírásait választotta példaképül [újabb kiadását I. Schwandtner, i. m. 528–532]).

Az összegező értékelésben (150. l.) Miloslav Okál kiemeli Gyalui Torda tökéletes görög és latin nyelvtudását, a görög — Platón, Arisztotelész, Herodotosz és Plutarkhosz, a szónok Lükurgosz, Homérosz, Théognidész, Euripidész — és a latin szerzők beható ismeretét (Cicero, Valerius Maximus, Macrobius prózáját olvassa, Horatiust, Vergiliust, Ovidiust, Senecát gyakran idézi); latin tudását Melanchton s kortársai is dicsérik.

A görög filozófiában való elmélyülésről vall — az előbbieik során idézett — két beszéde: *Oratio de beatudine* és *Questio An honesta sint natura, an vero opinione*. Az elsőben a klasz-

Viennae Austriae A. C. MDLXIII. Újabb kiadása — in: SCHWANDTNER, J. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini*. I. Bécs 1746, 528–565. Galeottonak a címlapon és Gyalui Torda ajánlásában (532) megadott királyi könyvtárnoki tisztsége cáfolt (vö. HEGERÜS I.: *Bartolomeo della Fonte*. ItK XII, 1902. 12–13.).

⁹ A mű keletkezésének időpontját Gyalui a filológiai érdeklődésű Gasparus de Nydbruckhoz, királyi titkos tanácsoshoz a nagysárosi várból (ahol apósánál töltötte épp családjával együtt a húsvéti ünnepeket) 1555. április 8-án írt levelében rögzíti. A költeményt azonban csak Schwandtner adta ki *Sigismundi Tordae in Divum Joannem Baptistam Hymnus* címmel (i. m. 566–568; a tanulmány adatolásában az évszám [146] sajtóhibás).

szikus mintákhoz igazodva eszmélkedik a boldogságról s elérésének módjáról. A léleknek arisztotelészi felosztását veszi alapul, s a boldogságot kifejtésében a gondolkodó léleknek, tehát a megismerő értelemnek, valamint az akarást és a cselekvést vezérlő „igaz” értelemnek (recta ratio) egysége eredményezi. Ugyanis csak ennek alapján művelhetők az erények, melyek révén a boldogság elérhető. Orációjában bírálja a sztoikus erénykoncepció formalizmusát és Epikurosznak a tanítását, de Arisztotelésszel sem látszik egyezni abban, miszerint a filozófus feladata csak a természetnek és az isteni dolgoknak a tanulmányozása. Elveti a boldogságnak a sors ajándékaként való felfogását, s bizonyítja, hogy nem kötődik a gazdagsághoz sem, azt valójában csak az erények művelésével valósíthatjuk meg, s ennek a ratio recta mellett az ember természete és neveltetése is lényeges tényezője. A didaktikai és etikai célzatú oráció záró részében a hatalmasoknak és gazdagoknak az erény híjával való semmisségét nyilatkoztatja ki, s tagadja azt, mintha nem az értelem, csupán csak a szerencse uralná az életet. A kifejtetteket — amint a feldolgozás leszögezi — a görög filozófusok tételei pontos rekonstrukciójának tekinthetjük. Szerzőnk ekképpen Arisztotelésznek a gondolatról és az „igaz” értelemről, valamint az erényekről s azoknak mint értelmi jellegűeknek és mint etikai jellegűeknek az osztályozásáról szóló tanítását ismétli (s csodálkozik azon, hogy a padovai oktatásban mellőzik az etikát). Platónnal egyezően a filozófusok részvétele mellett tör lándzsát az állam igazgatásában, a bölcsélet társadalmi jelentőségét, az ifjúság neveléséről való gondoskodást hirdeti, s átveszi tőle a jó ideájának mint a legfőbb jónak a tételét. A részletekben azonban — az epikureizmus kritikájában, az erényekben gyökerező boldogságot illetően stb. — Cicerót követi. Számos részelemet pedig Homérosztól, Vergiliustól és Ovidiustól kölcsönöz; a hatalom és az igazság viszonyának kifejtésekor mintha Horatius ismert verssora — „vis consilii experts mole ruit sua” — ihletné.

Az *An honesta sint natura, an vero opinione* kveszióban elsősorban azt a kérdést kívánja megválaszolni, vajon az igazságról és az erényről, valamint ellentettjükről szóló ítéleteink az ember vele született sajátosságából erednek, vagy csak változó emberi szerkesztmények. Ismeri és felsorolja az etikai relativizmus érveit, de arra utalva, hogy bizonyos erények (például a jótevés és a hála mint ilyenek) minden társadalomban megvannak, az erények forrását az ember természetében rejlő — ma azt mondhathánk (Z. L.) — invariánsként fogja fel. Ennek igazolása végett pedig főképpen a költőkhöz folyamodik. Elfogadja a természetnek és az emberi értelemnek lényegbeli azonosságát, szerinte van törvény, amely szabályozza, mit kell erényesnek tartanunk, és mástól óv minket. Az igaz, arányos és állandó mind az értelem sajátossága, s ami az értelemben van az a természetből származik. A recta ratio az erények forrása, s a rosszat a „gondolat elhomályosulása” okozza. Amint kivehetjük, érvelésében így legfőképpen Cicerónak *De legibus* első könyvére támaszkodik, mely szerint „a természettől fogva minden erényes”, s a törvények, az erkölcs és az eszmék nem emberi konvenciók, hanem a természettel azonos s abból származó isteni (s vele egyező emberi) értelem által felismert erények kifejezői. Eközben Gyalui a természetet már a bevezetésben — az arisztotelészi felfogáshoz híven — mint az anyagot, a formát, mozgást, annak okát és célját egyaránt magába foglaló fogalmat határozza meg.

A tanulmányban ismertetett és feldolgozott anyaggal kapcsolatban ez esetben is megjegyezhetjük: Gyalui Torda Zsigmond érvelésében, általa a klasszikusoknak a szemléltetett módon való szelektív megközelítésében (Platón és Arisztotelész tanításának bizonyos egyeztetésére törekedve) a humanista értelemközpontúság, a ráció iránti bizalom manifesztálódik.

A tanulmány külön tárgyalja az életrajzi vonatkozásokat és külön a művek tartalmát és filológiáját. Ismertetésünkben megbontottuk a tárgyalás sorrendjét, s a következőkben a humanista tudós sorsának alakulásához térünk vissza. Fonalát ott hagytuk el, amikor

a költő és tudós az oktatói pályát államigazgatásira cserélte.¹⁰ Melanchtonnal mindvégig érintkezésben maradt, s leveleinek egyik témakörét változatlanul a magyarországi és erdélyi hadihelyzet képezi (1556). Gyalui mint királyi biztos Eperjesnek és a vármegyének főleg a hadihelyzettel összefüggő ügyeit intézi, s ebből kifolyólag a keleti régiókban sokat utazgat. Védelmi célokra az egri püspöktől igényel pénzbeli támogatást, Verancsics azonban ezt ismételten megtagadja. Levelezésük tanúsága szerint a két férfi közt emiatt feszültté vált a viszony, amiben nyilvánvalóan Verancsicsnak a vallásügyekbe való beavatkozási kísérletei is közrejátszottak (személyesen 1558 decemberében találkoztak a sikeres hadjáratot folytató Telekesi táborában). Bár Gyaluit rokoni kapcsolatai és vagyoni helyzete egyaránt Eperjeshez kötötték (házat és kertet is vett Eperjesen 1558-ban), úgy látszik, épp e „különbözés” vezette ahhoz, hogy tisztsége alól felmentését kérje. Melanchtonnak 1559 nyarán Bécsből küldött levelében azt az óhaját fejezi ki, hogy csak az írásnak és tanulmányainak élhessen. Naplójából¹¹ értesülhetünk arról, hogy 1560-ban Miksa Bécsben kihallgatáson fogadta (a tanulmány szerzője a román reneszánsz-kutató Andrei Otatea idevágó munkájára hivatkozva vélekedik olyformán, hogy a szövetségesnek ígérkező moldovai Jacobus Braclides Despot fellépésével kapcsolatos kérdésekről tárgyalhattak). Miksa ezután felmentette Gyaluit eperjesi kötelmei alól, s rövidesen a magyar kamara pénzügyi igazgatójává nevezte ki (e tisztségéből adódóan még két ízben jelentkezik Miksánál). 1561-ben ugyan még Eperjesen tartózkodik, s ez év márciusában a szepesi bányákról küld jelentést, októberben azonban Miksától házat kap ajándékba Pozsony külvárosában (vö. *Ephemerides*, 116). Bécsben vagy Pozsonyban találkozott ez idő tájt Zsámbokival, akinek valószínűleg ekkor adta át Bonfini Históriajának a Révay-fivérek által kiadatása céljából rábízott kéziratát.

Hosszú betegség után meghalt a felesége (1562; házasságából két fia és egy leánya született); 1563-ban eljegyzi, s egy évre rá nőül veszi Gyerendy Dorottyát, Gízi István özvegyét. Nevével ezután csak a János Zsigmond és Miksa közt kiújuló háborúval kapcsolatban találkozunk. A „törökkártya” megjátszásának és „fordulásának” jegyében folyó háborúskodás egyik szakaszában, Sziget elestének évében, amikor a tatárok Kassa alá érnek, Miksa tábornoka Schwendi Lázár (aki 1565 elején először Eperjesre szállásolódik, majd megvívja Tokajt, amelyet később feladni kényszerül) Gyaluit Bebek Györgyhöz, János Zsigmond hívéhez küldi parlamenterként.¹² Bebek azonban várában fogva tarja őt. Csak miután Schwendi újólag katonai sikereket ér el, hajlik Bebek a békealkura, de a tábornok a tudós humanista szabadon bocsátását a tárgyalások előzetes feltételeként szabja. Ez meg is történik, s Gyalui 1568-ban visszatér Pozsonyba, s itt csakhamar — 1569 márciusában — meghal. Halála alkalmából Zsámboki János versgyűjteményt, gyászéneket írt és adott ki (*Epicedia aliqua de obitu Sig. Tordae*; a műre vonatkozóan M. Okál Gulyás Pál adatolását jegyzi, de egyben azt is, hogy az nincs már a bécsi Országos Könyvtárban, s így nem sikerült megszereznie, illetve elolvasnia [vö. 131—132]).

¹⁰ Gyalui 1554-től a királyi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „coadiutora”, s miután apósa 1556-ban meghalt, követi őt a kezelői, adminisztrátori tisztségben (vö. HÖRK, J.: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Kassa, Bernovits 1896, 36); a későbbiekben Eperjes királyi biztosa (lásd a tanulmányban a 129. l.-on és másutt, a levelekben előfordul „praefectus”-kénti jelölése is [128; ugyancsak BAUCH i. m. 539]), 1560-tól kamarai prefektus (igazgató).

¹¹ Sigismundi Tordae *Ephemerides*. In: KOVACHICH, M. G., ed.: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. I. Budae 1798, 112—128 (A naplónak — amelyben Gyalui egyaránt rögzíti a családi jellegű és a történelmi eseményeket — első bejegyzése 1558 májusából, az utolsó 1567 októberéből származik; a tanulmányban feltüntetett második, 1561-es évszám sajtóhiba [150]).

¹² Erre az időszakra vonatkozólag vö. *Ephemerides*, 122—126.

A források feltárása révén monográfiának is beillő tanulmány szerzője végső értékelésében Gyalui Torda Zsigmondot Janus Pannonius után és Zsámboki, valamint Martin Rakovský előtt a magyarországi humanizmus legjelentősebb egyéniségének tekinti, érinti azt is, miben követhető nyomon műveinek hatása mindkét fiatalabb kortársánál (Zsámboki *Emblemata* művének második kiadásában egy poemát is szentel Gyalui Zsigmondnak — *Dolus an virtus quis in hoste requirat? Ad Dn. Sigismundum Torda, consil. Camerae Panno. virum doctissimum. [Emblemata. Antverpiae 1566, 239; a vers-cím Vergilius Aeneise második énekének ismert sora]*). Hogy a reformáció fejlődésvonulatában hogyan viszonyult a lutherit meghaladó irányzatokhoz, az elemzett anyagból — a szerző szerint — nem derül ki. Így például nem tudjuk, milyen álláspontra helyezkedett Stöckel és Stancaro hitvitájában, vagy az eperjesi plébánosnak, Lauterwald Mátyásnak hitelveit illetően (az eperjesiek és a bártfaiak, amikor a Stöckel részvételével rendezett vita során sem tudták tisztázni az eltérés jellegét [1554], Melanchtont kérték fel állásfoglalásra, s ő — annak ellenére, hogy Lauterwald tanítványa volt —, amennyiben ez nem állna el tőle, el távolítását javasolta). Stöckellel, tudjuk, jól értek össze, miközben az Kálmáncsehi Mártonnak, akit Gyalui tanáráként tisztelt, adáz ellenfele volt. Verancicsnak a reformáció elleni buzgalmát nem nézte jó szemmel. A török kiűzésében, amint azt közéleti és irodalmi tevékenysége egyaránt bizonyítja, a német megoldásban bízott. A megszemélyesített Magyarországnak ilyenmő segélykérését fejezi ki és indokolja már a Rubigallus-műhöz — annak témájával egyezően — írt ajánlásában.¹³ Mindehhez hozzáfűzhetjük még: irodalmi munkásságának a tanulmány által feltárt eszméisége, egyértelmű vonzódása a klasszikus filológia és bölcelet iránt, illetve ezek bizonyos aktualizálása és közéleti szerepvállalása — mind a kor társadalmi feltételeit reális értékkelő egyéniségnek tüntetik fel.¹⁴

A magyarországi humanizmus e századbeli célkitűzései, eredményei és történeti-társadalmi feltételei az ő esetében is sajátosan, azaz egyfajta közép-európai változatban állnak össze, Gyalui Torda sorsában és teljesítményében a műveltségi és a társadalmi feladat kölcsönösségét, olykor ellentmondásosságát sajátosan tükröztetendő. Az ismer-

¹³ A török elleni harcra való ilyenmő felhívás a magyarországi humanizmus jellegzetes „toposza”, amelyet egyetemes tematikai-műfaji jellegében szemlélhetünk, vagy pedig követhetjük, mennyire árnyalja programszerű általánosságát a költői egyénítés személyessége. Az utóbbi viszonylatban vizsgált körzetünkben például Rubigallus Pál műveiben izzik fel figyelemre méltó közvetlenséggel és variálással (l. RUBIGALLUS, i. m., ezenkívül uő. *Querela Pannoniae ad Germaniam* [1537], *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani*, *Satyriscus* [1544] vagy a következő jegyzetben idézett költőnek, Purkircher Györgynek *Pannoniae lugensét* [1565]).

¹⁴ Gyalui Torda Zsigmondot művei, tevékenysége és kapcsolatai alapján a reformáció feltétlen hívének kell tekintenünk. Melanchton Perényi Péternek írt levelében (1545. március 27.), amelyet a feldolgozásokban gyakran idéznek, Gyaluit nemcsak a latin nyelvben, hanem a hitbeli dolgokban is tudós férfiúként jellemzi. Írásainak tanúsága szerint vallásosságának lényegét úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az ember „megigazulásának” útját a reformáció evangéliumi szellemében keresi, s a szélsőséges vagy egyoldalú állásfoglalást kerüli. Az effajta arányérzék mögött pedig, feltételezzük, egyrészt az antikvitáshoz való — a tanulmányban és ismertetésünkben egyaránt kifejezetten hangsúlyozott — erős s eszmei kihatásában meghatározó kötődése rejlik, másrészt az előbbit is magába foglaló sokoldalú és sokrétű műveltsége (erazmusi értelemben), amelynek „padovai összetevőjét” (a padovai egyetemnek a reneszánszban kialakult szabadgondolkodású hagyományát) talán olyformán kell számításba vennünk, hogy arra Miloslav Okál a pozsonyi Purkircher György életművének tárgyalása során utal, rámutatva, hogy írásainak torzsalkodó, vallási élezettségét a padovai orvostudományi stúdiumok után mérsékeltebb és egyetemesebb, humanisztikusan hazafias témakör és hangvétel váltja föl (vö. OKÁL, M.: *Bratislavský humanista Juraj Purkircher*. *Vlastivedný časopis*. XXVIII. 1979, 2, 71–74, [73!]).

tetett tanulmányt Gyalui irodalmi munkássága teljes feldolgozásának kell tartanunk, amelynek alapján életművének a megfelelő eszmetörténeti, művelődés- és irodalomtörténeti folyamatba helyezését el lehet végezni. A teljesség érdekében azonban a tanulmányban feltártaknak s a másútt található feldolgozásoknak vagy utalásoknak összevetése, egyeztetése válik szükségessé.¹⁵

Az egyeztetésnek mint feladatnak felvillantása végett térünk ki még néhány adatra. MELCZER István *Melczer János ismeretlen strassburgi dissertatioja 1595-ből* című közleményében (Magyar Könyv-szemle. 1888, 252–263) megállapítja, hogy „az író szépatyja Wernher György, és nagyatyjának sógora, gyalui Torda Zsigmond ismeretes hazai történelmi írók” (262). De Gyalui naplójában pontosabban határozza meg e rokonsági kapcsolatot, feljegyezve, hogy eperjesi házát sógorától, Wernher Páltól és sógorától (kiemelés tőlem, Z. L.), Wernher Sabinától vette, s ez utóbbi Melczer Kristófnak volt a felesége (vö. Torda, Ephemerides, 112). Gyaluira vonatkozólag a legtöbb eltájtó utalás a lexikonyszerű feldolgozásokban akad. Így például a KUZMÁK, J.: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* (Lexicon auctorum slovacorum et auctorum cum relationibus litteratis slovacis in aera renescentium). I. Martin. Matica slovenská 1976. kiadványban a 250–1. lapon két szerző „olvadt össze”, Gyalui és a cseh származású Sigismundus Gelenius, akit Gyalui az egyik levelében említ is (vö. Temesi, i. m. 311). Iványi Béla levéltári kutatásainak vonatkozó tételei (1. *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVII. században*. Magyar Könyvszemle, 1911, 132–146, 215–226, 301–318), melyek szerint Gyaluinak könyvei Wittenbergből és Itáliából történő hazaszállításához az eperjesi tanács pénzbeli segílyt szavazott meg 1549-ben és 1551-ben (i. m. 219), valamint hogy 1559-ben a királyi jövedelmek kezelőjeként tevékenykedett (uo. 309), az életrajzi adatokkal jól egyeztethetők. Okál professzor tanulmányában nem említi Gyaluinak három eperjesi levelét (kettőnek Melanchton, egynek Camerarius a címzettje), amelyeket a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*ból ismerünk (I. XI, 1927, 70–2, 73–4, 82–3; 102 [hivatali utasítás]).

Gyalui humanizmusának „helyszínrajzában”, színhelyei által, markánsan vésődik belénk főképpen az északkeleti régiók Európa-közelsége, az, hogy Gyalu, Torda, Krakkó, Eperjes, Bártfa, Kassa, a Szepesség, Szklabonya, Pozsony, Prága, Wittenberg, Padova vagy Leuven mind mint a reneszánsz áramlatok „közlekedőérendszere” jelenik meg, illetve mérődik be a XVI. századi európai reneszánsz eszmei és műveltségi körleteibe.

Az ismertetett tanulmány, Miloslav Okál professzornak a humanizmus írástudóinak munkásságát taglaló hasonló jellegű dolgozataival¹⁶ együtt, jelentős mértékben gazdagítja a korra és irodalmi alkotásaira vonatkozó ismereteinket, illetve a tárgykör filológiáját.

ZEMAN LÁSZLÓ

¹⁵ A tanulmány nem említi Gyalui Torda Zsigmondnak Temesi Alfréd közléséből (*Humanisme franco-hongrois*. Egyetemes Philologiai Közöny. 62, 1938, 305–320) ismert hat levelét a burgosi születésű, spanyol családból származó Franciscus Dryanderhez, akit – Temesi szerint – valószínűleg Leuvenben ismerhetett meg. (Az első levél 1543. augusztus 1-én Leuvenből küldött, a második 1543. szeptember 11-én Frankfurtról, a harmadik 1545. április 7-én nyilván Boroszlóbból (a városnév fordítása a közleményben [309] félreértés), a negyedik 1546. április 1-én Pozsonyból, az ötödik (1547) és a hatodik (1550) Padovából való. Amint kivehetjük, az első két levelet a wittenbergi egyetemi évek szakasza „fedi”, az utolsó kettőt pedig a padovai éveké, s jól illeszkedik a pozsonyi levél is, a harmadik keltezése azonban egybeesik Gyaluinak a wittenbergi collegium facultatis artiumba való felvételével (vö. a tanulmányban a 107. l.-on iktatottakkal), valós voltát ez azonban nem zárja ki.

¹⁶ Az előbbieken iktatottakon kívül lásd még — OKÁL, M., ed.: *Martin Rakovský a Rakov. Opera Omnia*. Bratislavae. Slovenská akadémia vied 1974, 446 l.; OKÁL, M.: *Život a dielo Martina Rakovského*. I. Martin. Matica slovenská 1979. 388 l.

A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnymotatványkatalógusa. Jelentőségéhez képest sajnálatos módon csupán nem kevés keséssel kerül sor az alábbiakban Imrich Kotvan összegező kiadványának bemutatására (*Inkunábuly na Slovensku*. Martin 1979. Matica slovenská. 556 lap. — 30 cm). A nemzetközileg is, de elsősorban magyar szempontból fontos kötet megjelenése és mostani bemutatása közötti időbeli eltolódást azzal igyekszünk legalább részben helyrehozni, hogy a kiadványt a szokottnál nagyobb terjedelemben ismertetjük.

A könyvnyomdászat első korszakának, a XV. század második felének termékei megkülönböztetett megbecsülésnek örvendenek világszerte. Az ebbe a kategóriába tartozó kiadványok külön elnevezést is kaptak: ősnymotatványok. A könyvtárak igyekeztek állományukból kikeresni, majd különkezelve, féltő gonddal őrzik ezeket a legrégebb nyomtatott kiadványokat. Az ilyen speciális gyűjtemény azután egyben rangot is ad a tulajdonosnak. Nemes a vetélkedés, hogy kinek van több ilyen régi nyomtatványa. Ennek tudható be, hogy először leginkább a fejlettebb országokban, majd az utóbbi évtizedekben már szerte a világon jelentős részben elvégezték a kikeresést és különkezelést, amelyet azután sokszor nyomtatott katalógusokban is rögzítenek. Viszonylag kisszámú gyarapodással (a már meglévőnek legfeljebb néhány százalékaival) léne már csak világviszonylatban számolni, hiszen az ősnymotatványok példányainak döntő többségét ma már közgyűjteményekben őrzik. Már pedig ilyen helyről csak kivételes esetben kerülhet csak újra forgalomba. A könyvkereskedelem tehát mind kevesebb és kevesebb XV. századi kiadványt ad el. (Ennek ellentmondani látszik, de valójában csak kivétel, amely erősíti a szabályt, az a rendkívüli eset, hogy a közelmúltban egyetlen év folyamán New Yorkban három Gutenberg-bibliát adtak el. Erre korábban soha nem volt példa, de nem ritkán évtizedek is elteltek anélkül, hogy akár csak egyetlen példány is gazdát cserélt volna a könyvnyomtatásnak ebből az első, reprezentatív alkotásából.)

Ilyen előzmények után került sor a Kárpát-medence országaiban is az ősnymotatványok katalógizálására, ill. publikálására. A velünk történelmileg tartós közösségben állott Horvátországi volt időrendben az első, amely ezek közül napvilágot látott.¹ A magyar ősnymotatványkatalógus 1970-ben jelent meg.² Mindkét esetben — előzetes anyaggyűjtést követően — országos katalógus formájában közvetlenül nyertek publikálást az adatok.

A történelmi Magyarországnak a mai államhatárok által kijelölt további területei közül Erdély (Románia részeként) és a Felvidék (Csehszlovákia részeként) az, ahol jelentősebb számban őriznek ősnymotatványokat, hiszen az egykori Nyugat-Magyarországon, a mai Burgenlandban (Ausztria) csupán egyetlen jelentős gyűjtemény akad ebből a szempontból. A németújvári (Güssing) ferencesek könyvtára ez, ahol 212 nyomtatványt tartanak nyilván a XV. századból.³ Igényes katalógusának kézírata már régen elkészült Theodor Tabernigg gondozásában. Továbbra is bízunk benne, hogy ez az értékes gyűjtemény áttekintése belátható időn belül nyomtatott formában is napvilágot fog látni.⁴

Egymást követően jelentek meg az elmúlt másfél évtizedben az erdélyi ősnymotatványkatalógusok. Elsőként a gyulafehérvári Batthyanaeum-é készült el Kulcsár Péter

¹ BADALIĆ, Josip: *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb 1952. — Ismertetése: *Magy. Könyvszle* 1956. 95–96.

² SAJÓ Géza—SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I—II*. Bp. 1970.

³ Vö. *Biblos* (Wien) 1972. 174.

⁴ *Der österreichische Bibliothekartag* 1980. Wien 1981. 250. *Biblos-Schriften* Bd. 114.

gondozásában.⁵ A nagyszebeni Brukenthal Múzeum, a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtáron kívül a délkelet-erdélyi kisebb gyűjtemények katalógusa látott nyomtatásban napvilágot.⁶ Publikálásra került továbbá a nagyváradai Megyei Könyvtár ősnymotványainak leírása is.⁷ Az áttekintés jelentős gazdagodásának tekinthető, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 84 ősnymotványának katalógusát is kiadták nyomtatásban.⁸ Előkészületben van a Bukaresti Állami Könyvtár és a Román Könyvtárosok Egyesülete közös gondozásában a Romániában őrzött ősnymotványok központi katalógusa.⁹

Az erdélyihez hasonló jelenség tapasztalható — szemben a horvát- és magyarországi megoldással — a szlovákiai gyűjteményekben őrzött XV. századi kiadványok katalógusának publikálása terén: előbb az egyes gyűjteményeket jelentették meg, majd csak ezt követően került sor az összesítésre. Jellegzetessége az itteni vállalkozásnak, hogy azt egyetlen személy, Imrich Kotvan végezte. Most érkezett el nagy vállalkozása végére, amikor is rátette az eddigi munkásságára a koronát: kiadta a szlovákiai gyűjteményekben őrzött ősnymotványok összesített katalógusát.

Kotvan eddig összesen nem kevesebb, mint 13 különböző nyomtatott katalógusban tette közzé a Szlovákia területén található ősnymotványok katalógusát. Ezek a következők: a pozsonyi Egyetemi Könyvtár, a Városi Könyvtár és a volt Lyceumi Könyvtár,¹⁰ Körmöcbánya és a Matica slovenska egykori pozsonyi kirendeltsége¹¹, a pozsonyi káptalani könyvtár, a késmárki volt Lyceumi Könyvtár és a pozsonyi Egyetemi Könyvtár újabb, összesített katalógusa,¹² a turócszentmártoni Matica slovenská könyvtára,¹³ Nyitra és a levéltárak, múzeumok, valamint kisebb könyvtárak,¹⁴ a kassai, jászói, valamint a szepesi káptalan és az alsókubini Csaplovics Könyvtár.¹⁵

⁵ *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged 1965. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1965. 379—380.

⁶ JUGĂREANU, Veturia: *Catalogul colecției de incunabule de la Biblioteca Muzeului Brukenthal*. Sibiu 1969. — *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki—Bolyai*. Tîrgu Mureș 1971. — BINDER, Pavel: *Incunabule păstrate în bibliotecile documentare din sud-estul Transilvaniei (exclusiv Biblioteca Brukenthal din Sibiu)*. In: *Studii și cercetări de bibliologie* 12. (1972) 169—187. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1973. 213—215.

⁷ LENGHEL, Ion: *Incunabulele Bibliotecii iuderane Oradea*. In: *Crisia (Oradea)* 5. (1975) 137—144.

⁸ *Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Catalogul incunabulelor*. Cluj-Napoca 1979.

⁹ *Biblos* (Wien) 1979. 45.

¹⁰ *Katalóg prvotlačí Univerzitetnej knižnice v Bratislave. I—II*. Bratislava 1955. — *Katalóg prvotlačí Vedeckej knižnice mesta Bratislavy*. Bratislava 1956. — *Prvotlačé Lyceálnej knižnice v Bratislave*. Bratislava 1957. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1958. 204—205.

¹¹ *Inkunábuly knižnic mesta Kremnice*. Martin 1959. — *Inkunábuly knižnice miestneho pracoviska Matice slovenskej v Bratislave*. Martin 1959. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1960. 91—92.

¹² *Inkunábuly Kapitulnej knižnice v Bratislave*. Martin 1959. — *Inkunábuly Lyceálnej knižnice v Kežmarku*. (Bratislava) 1959. — *Inkunábuly Univerzitetnej knižnice v Bratislave*. Bratislava 1960. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1961. 120—121.

¹³ *Inkunábuly knižnice Matice slovenskej v Martine*. Martin 1961. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1964. 105.

¹⁴ *Inkunábuly v Nitre*. Nitra 1963. — *Inkunábuly archívov, múzeí a niektorých historických knižnic na Slovensku*. Martin 1964. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1965. 293—294.

¹⁵ *Inkunábuly v Košiciach, v Jasove a v Spišskej Kapitule*. Košice 1967. — *Inkunábuly Čaplovičovej knižnice v Dolnom Kubíne*. (Bratislava) 1960. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1970. 396—397.

A Szlovákia területén ma őrzött ősnymotatványok most megjelent összesített katalógusa nemcsak átveszi a korábbi kiadványok leírását, de lépést tartva az azok megjelenése óta eltelt évekkel, az újabb gyarapodásokat, ill. a lelőhelyben bekövetkezett változásokat is gondosan regisztrálja, továbbá a szakirodalom alapján korrigálja is a korábbi adatokat. Tehát ha valaki azt gondolná, hogy most csupán egyszerűen összeválták a korábbi katalógusokban rögzített adatokat, ill. azokat csak megismételték (a pozsonyi Egyetemi Könyvtár esetében immár harmadszor), az téved, mert az eddig nem közölt, ill. javított adatok száma és súlya meglehetősen jelentős. Közel félszáz új, a korábbi publikációkban nem szereplő tétel került most első alkalommal bemutatásra, mindenképp a két nagy gyűjtemény (a pozsonyi Egyetemi Könyvtár és a turócszentmártoni Matica slovenska) gyarapodásából, valamint néhány korábban még fel nem tárt kisebb könyvtárból (pl. a bellusi plébánia). Ugyanakkor másfél tucat tétel kimaradt az előző katalógusokból, miután azokról a szerkesztő utólagos vizsgálata kiderítette, hogy már a XVI. században készültek. Tehát nem csupán a korábbi tucatnyi kiadvány adatait kapja most kézbe az olvasó egyetlen, jól áttekinthető kötetben, hanem Kotvan a korábbi adatokat igyekezett korszerűsíteni, ill. a legújabb helyzethez igazítani.

Összefoglalása kiterjed a Szlovákia területén őrzött valamennyi, tehát a magán-személyek tulajdonában található ősnymotatványokra is. Így gyűjtőköre elvben szélesebb, mint a horvát- és a magyarországi katalógusoké, amelyek csak az állami és egyházi közgyűjteményeket vették figyelembe. (Igaz, hogy csak egy eperjesi és egy nagyszombati magánkönyvtár összesen három kötetéről van szó.) Ennél lényegesen fontosabb az a többlet, amit az új szlovákiai katalógus a két korábbi kárpát-medencebeli szemben tartalmaz. Ez pedig az ősnymotatványokban található bejegyzések és a kötés ismertetése, amelyekről az alábbiakban még lesz szó.

Kézbe véve a nagyalakú és méreteiben is impozáns kötetet, annak elején kiadós tanulmány olvasható szlovákul, amelynek témája: az ősnymotatványok Szlovákiában. A sokrétű írás tárgyalja a XV. századi könyvnyomtatást, könyvkereskedelmet, könyvtárakat a mai Szlovákia területén, továbbá az ott őrzött ősnymotatványokra vonatkozó szakirodalmat, valamint a mai lelőhelyeket. A hasznos áttekintés nemzetközi hozzáférhetőségét jelentősen fokozza, hogy rövidített változata orosz, angol, német és francia nyelven is megtalálható a kötetben. Hans Lülfing (Berlin NDK) cikke követi ezt németül, amely címe szerint az ősnymotatványokról és a szlovákiai könyvtárakban. Idegen szerző írása nem is a szerkesztés nyelvén egészen egyedülálló jelenség az országos ősnymotatványkatalógusok sorában. Lülfing egyrészt történelmi összefüggésben mutatja be a választott témát, másrészt a Szlovákiában őrzött XV. századi kiadványok feltárásának történetét tárgyalja, ez utóbbi során hangsúlyozva Imrich Kotvan rendkívüli érdemeit ezzel kapcsolatban. A hivatkozott szakirodalom és a rövidítések jegyzéke zárja a kötetben a bevezető részt, amely már önmagában is sok érdekes és hasznos adatot tartalmaz.

Kár, hogy néhány téves közlés (pl. a Blutfogel-féle bártfai könyvtárat nem az Országos Széchényi Könyvtár, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi) elbizonytalaníthatja a kötet forgatóit. Akad olyan eset is, amikor a szlovák nyelvű szövegben helyes adat mind a négy, más nyelvű fordításban hibássá vált: (pl. a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának bibliográfiai hivatkozási száma). Az említett és ezekhez hasonló kisebb-nagyobb gondoknál jóval súlyosabb a legújabb szakirodalom igénybevételének hiánya. A kötet ugyan az 1979. évszámot viseli, de a munka lezárására kikövetkeztethetően már három évvel korábban sor került. Tapasztalatból jól ismerve a kéziratoknak a magyarországi kiadók-nál és nyomdák-nál történő átfutási idejét, az ilyen időbeli eltolódás természetes számunk-ra. A hetvenes évek első felében megjelent nemzetközileg használatos szakkönyvek hiánya azonban az egész ősnymotatványkatalógusra ráveti árnyékát, mert az 1971. év után megjelent könyvek közül csak a csehszlovák szakirodalom felhasználására lehet követ-

keztetni. A legfrissebb hivatkozott forrás — egészen az 1976. évvel bezárólag — a kötet összeállítójának publikációi. Hogy milyen jelentős szakirodalom maradt így sajnálatos módon figyelmen kívül, ahhoz csupán a nemzetközileg legfontosabb kiadványok közül példálódzva említhető a British Museum katalógusának (BMC) tizedik kötete 1971-ből, valamint az Olaszországban ma őrzött XV. századi kiadványok központi katalógusának (IGI) ötödik kötete 1972-ből. A szlovákiai ősnymtatványkatalógust használó azonban legsúlyosabban az alapvető *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) nyolcadik kötetére történő hivatkozást hiányolja, amelynek első füzete 1972-ben, a második 1973-ban, a harmadik 1974-ben, a negyedik pedig 1976-ban látott napvilágot. A GW nyolcadik kötetét záró ötödik füzet 1978-ban jelent meg, így ennek bedolgozására már legfeljebb csak a korrektúra során kerülhetett volna sor, így annak hiányát jogosan nem is lehet már szóvá tenni.

A fentieket nem azért hánytorgattuk fel, hogy a kákán is csomót keressünk, amint ez netalán valamely külső megfigyelő szemében esetleg így is tűnhet. Az utóbbi évtizedekben készült katalógusok ugyanis elhagyják az ősnymtatványok részletes leírását, hiszen ez a szakirodalomban egyre növekvő arányban már hozzáférhető. Helyette elegendő a legjobb leírás(ok)ra hivatkozni. Az ilyen, legtöbb XV. századi nyomtatványt bemutató kiadvány igénybevétele tehát rendkívülien fontos. A fentiekben hiányolt művek pontosan ilyen hosszú lélegzetű sorozatok mintaszerű leírással (GW és BMC). Ezért sajnálatos, hogy az ezekre történő hivatkozás elmaradt.

Kotvan összefoglaló katalógusának főrészét a Szlovákiában őrzött XV. századi nyomtatványok leírása alkotja szerzői betűrendben. 1236 mű 1523 példány leírása található itt, ami az 1975. év végén nyilvántartott teljes állományt jelenti. A tételek beosztása egységes és három részre tagolódik: tömör bibliográfiai leírás, az irodalmi hivatkozások és a példány(ok) részletesebb ismertetése.

Az első bekezdés adatai: sorszám, szerző, rövid cím, a megjelenés helye, pontos ideje és a nyomtató, ill. a kiadó neve, valamint a formátum. Ez a célra törekvő tömörség csak helyeselhető és megfelel a nemzetközi gyakorlatnak. Azért elegendő ez, mert a nemzetközi ősnymtatványirodalomra történő hivatkozás, ill. az abban található részletes leírás feleslegessé tesz minden további adatközlést: a bibliográfiai azonosítás felhasználásával megnyugtatóan megtörtént. A kötet használója azonban itt hirtelen a bőség zavarával küzd: nemegyszer harmincnél is több hivatkozás található egyetlen tételnél (pl. 243, 249, 257, 259. sz.). Már korábban¹⁶ hangot adtunk annak a véleménynek, hogy a túlságosan sok bibliográfiai hivatkozás inkább zavarba hozza a kötet használóját, semhogy segítené a tájékozódásban. Egy-egy külföldi gyűjtemény katalógusa, amely maga sem ad pontos leírást, hanem csak hivatkozik a korábbi szakirodalomra, nem jelent érdemi információs többletet.

A nemegyszer több százszor is idézett források sajnos a szükségesnél jóval hosszabb formában kerültek Kotvannál idézésre. Ezek ráadásul, amellettt hogy a nemzetközileg (mindenekelőtt a GW-ben) használatos rövidítésektől eltérnek, még jóval hosszabbak is. Így pl. *Gesamtkatalog* — GW, Hain-Copinger-Reichling — HCR, British museum catalogue — BMC, *Indice generale* — IGI, *Sajó-Soltész* — CIH, Bohonos-Szandorowska — IBP. Így a bibliográfiai hivatkozások, amelyek tulajdonképpen csupán támogatást keltenek, hogy nyújtsanak a címleíráshoz, terjedelmükben többszörösen meghaladják azt. Míg a címleírás általában két—négy-, ritkán hatsornyi, addig az irodalom akár 15—17 sort is elfoglal.

¹⁶ Magy. Könyvszle 1958. 204.

A szlovákiai ősnymtatvány-katalógus tételeinek harmadik része a példány(ok) viszonylag beható ismertetése. Amint erről a fentiekben már szó esett, ez igen jelentős többlet a Kárpát-medencéből már publikált horvát- és magyarországi központi ősnymtatvány-katalógusokkal szemben. Elsősorban a könyvekben található bejegyzések és pecsétek alapján a korábbi tulajdonosok és a kötés ismertetése található itt, de helyet kapott az esetleges illuminálás, rubrikálás stb. közlése is. A fontosabb bejegyzésekre történő hivatkozással igen értékes további információkat nyújt Kotvan munkája, amely egész sor újabb kutatás elindítójául szolgálhat. Gondoljunk csak a magyar nyelvű bejegyzések tervszerű átnézésére (pl. 686, 904. sz.), amely akár nyelvemlékek, de legalábbis korai (XVI—XVII. századi) szövegek feltárásához vezethet. Az ősnymtatványok leírását az esetleges gyűjtőkötethez történő tartozás ismertetése és a mai lelőhely egyedi jelzetre pontos közlése zárja.

Hat különböző mutató biztosítja a katalógusban feltüntetett tengernyi adat sokrétű hozzáférhetőségét. Ez alkotja a kötet következő részét, amelynek szempontjai: nyomdász, ill. kiadó, nyomdahely, időrend, bibliográfiai forrás, lelőhely. Ezek közül különösen a nyomdahely és a kronologikus mutató hangsúlyos, hiszen ezekben nem csupán a köteten belüli tételszámra történik utalás, hanem a teljes címleírás is szerepel. Elgondolkoztató ez, hiszen az időrendi összeállítás információs értéke önmagában is megkérdőjelezhető.

A bibliográfiai források szerinti mutató, pontosabban annak vége, különösen problematikus. A GW, Hain, Copinger és Reichling sorszámai szerinti konkordancia igen jó és hasznos, és abban — a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően — valamennyi az ezekre a forrásokra történő hivatkozás megtalálható. Azonban az ezt követő 15 további bibliográfiai kiadvány sorszáma szerinti mutató szempontjainak felismerésére történő kísérlet során az embert cserbenhagyja minden kombinációs készsége. A Kotvan által alkalmazott rövidítések szerint betűrendben egymást követő kiadványok, ill. a rájuk történő hivatkozások egymástól merőben eltérő szempontokat mutatnak. Egyesek (pl. „Accurti”, „Knihopis”, „Nachträge”) — az említett GW, Hain, Copinger és Reichling analógiájára — valamennyi említés esetében utalozásra kerültek, míg a többieknél ilyen törekvés nem ismerhető fel. A „Knihopis” esetében joggal elgondolható, hogy a régi „bibliai” cseh nyelv, amelyet egykor a szlovákok is használtak, fokozott fontossága miatt került mindig utalásra. (Hozzá kell tenni, hogy mindössze három tételről van csupán szó.) „Accurti” és a „Nachträge” esetében azonban ez a teljességre való törekvés nem tűnik indokoltnak, hiszen az ezek által közölt tételek túlnyomó többsége a GW-ben megtalálható, ami gyakorlatilag minden további hivatkozást feleslegessé tesz.

Kiismerhetetlen a további források esetében, hogy azokból mikor és melyik tétel szerepel, ill. hogy más miért nem. Hasonlóan problematikus, hogy bizonyos tételek esetében miért éppen az idézett és miért nem egy másik mű a forrás (pl. „Voulliéme, Berlin” helyett akár „Bohonos-Szandorowska”, akár „Stillwell” is lehetne). Nem meggyőző „Estreicher” szerepeltetése, hiszen ez általános polonica és nem kifejezetten ősnymtatványbibliográfia, már pedig ez utóbbiakban az „Estreicher”-re hivatkozott valamennyi XV. századi kiadvány leírása megtalálható. Ugyancsak problematikusnak tűnik a „Stillwell”-re történő hivatkozás, hiszen ezt a második amerikai censzust — jelen esetben egyetlen tételtől eltekintve — teljes egészében helyettesíti a korszerű és immár harmadik cenzus, amelyet Goff neve fémjelez. Pellechet két különböző művének („Catalogue général” és „Jacques de Voragine”) együttes kezelésének értelme sem világos.

Igen tanulságos a jelenlegi őrzőhelyek jelzeteinek rendjében készült következő mutató. Ebből kiviláglik, hogy — amint ez általában az egész világon megfigyelhető — Szlovákiában is koncentrálnak az ősnymtatványok. Ez az irányzat a Matica slovenská esetében különösen felgyorsult az utóbbi években. Kotvan korábbi katalógusaiban

Turócszentmártonban mindössze 60, más városokban pedig további 101, vagyis összesen 161 tétel szerepelt ennek az intézménynek neve alatt. A mai jelzetek tanúsága szerint ez a szám 1975 végére 457-re nőtt, vagyis alig valamivel kevesebb csak már a Matica slovenská könyvtárának új épületében található ősnymotatványok száma, mint a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban. Jelenleg tehát már az a helyzet, hogy a Szlovákiában levő XV. századi kiadványoknak immár közel kétharmadát az említett két intézményben őrzik.

Kultúrtörténeti szempontból a kötet messze legérdekesebb része a proveniencia szerinti mutató. Az egykori könyvtulajdonosoknak sok száz személy, intézmény és helység nevét tartalmazó jegyzéke valóságos kincsesbánya a történelmi Magyarország könyvtártörténetével foglalkozók számára. Különösen jól kiolvasható ebből, hogy évszázadokon át milyen nagy mozgásban voltak a könyvek a Kárpát-medencén belül. Ennek során a mai Szlovákiába kerültek olyan távoli vidékekről is kötetek, mint Csíkszentgyörgy vagy Zimony. De a mai Magyarország területéről is igen sok helyről jutott oda ősnymotatvány. A teljesség igénye nélkül, csupán példálódzva sorolunk fel ezek közül egy sort: (Nyír) Bátor, Buda, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Győr, (Sáros) Patak, Pilis, Sopron, Szécsény, Szeged, Vác, (Kis) Várda.

48 táblára nyomott reprodukció és ezek gondos jegyzéke zárja a kötetet. A három világunikum (34, 599, 719. sz.) közül sajnos az első (Magyarország számára az 1496. évre szóló latin nyelvű plakátnaptár) nem található közöttük. Ugyancsak sajnálható, hogy azok a nyomtatványok, amelyeknek bibliográfiai azonosítása problematikus (pl. 533, 899, 910. sz.), nem kerültek reprodukálásra, hiszen ez feltehetően elősegíthette volna tisztázásukat, amint ez pl. Vladislav Dokoupil brnói ősnymotatványkatalógusa esetében történt.¹⁷

Ezzel végére értünk Imrich Kotvan nagyszabású ősnymotatványkatalógusa együttes végiglapozásának. Óhatatlanul felmerülhet a gondolat, hogy az ismertetés során több esetben is sor került kritikus észrevételek megtételére. Biztos vagyok benne, hogy a katalógus pozsonyi szerkesztője, akihez közel három évtizedes ismeretség, sőt — talán megengedi, hogy ezt itt le is írjam — barátság fűz, egyetért velem abban, amit nyersen úgy lehetne fogalmazni: ami jó az természetes, arról nem kell külön is írni. A fentiekben tett néhány módszertani megjegyzést inkább az elgondolkoztatás, vagy akár a megvitatás végett írtam. Igyekeztem a részletekre vonatkozó észrevételeimet mellőzni, pedig ilyen is akadna akár egész csokorra való. Pl. Pozsony anakronisztikus „Bratislavae” latinos névalakja (64, 599. sz. — 394, 423, 425, 506. l.) a XV. században használt „Posonii” helyett.

Biztos vagyok benne, hogy ennek a kritikát is tartalmazó, de feltétlenül jószándékú ismertetésnek olvasója tisztán látja, hogy milyen fontos és értékes áttekintést nyertek a Kárpát-medence könyvtörténései a Szlovákiában őrzött ősnymotatványok összesített katalógusa révén. Köszönjük ezt az összeállítónak, és kívánunk szerzőjének, aki már a nyolcadik évtizedébe lépett, további jó egészséget, a magunk számára pedig még számos további kiadványt tőle. Kotvan erre már előzetesen kedvező választ adott, mert módot nyújtott aktivitásával, hogy máris az ő új *Slavica saeculi XVI. Bibliothecae Universitatis Bratislavenensis* (Bratislava 1981) c. kötetének ismertetésére készülhessünk.

BORSA GEDEON

¹⁷ Magy. Könyvszle 1971. 381—383.